

ระบบไฟ ทาส และ พื้นฐานการผลิต

ก. ระบบไฟทาส

1. การควบคุมไฟ

กรมพระสุรัสวดีเป็นกรมฝ่ายพลเรือนตั้งอยู่ทั้งในราชธานีและตามหัวเมืองขึ้นต่อพระมหากษัตริย์โดยตรง ทำหน้าที่รักษาตะเบ็ยเงินเลขขึ้นสังกัดกรมกองทั้งฝ่ายทหารและพลเรือนเป็นหน่วยงานกลางกำกับกิจการเลขไฟทาสทั้งปวงทำหน้าที่คัดสรรคนดีมีความเกี่ยวกับเลขเกี่ยวของกับการจัดเก็บส่วย เงินค่าจ้างคนทวาราชการแทน ออกหนังสือสำคัญต่าง ๆ เบนตะเบ็ยเงินเลข หนังสือคัมภีร์หรือตัวพิมพ์คัมภีร์ซึ่งเป็นหนังสือสำคัญที่ให้แก่มูลนายหรือผู้ได้รับการยกเว้นจากการสักเลขหมายหม

กรมพระสุรัสวดีแบ่งเป็นกรมย่อย ๆ 3 กรม คือกรมพระสุรัสวดีกลาง มีออกพระราชสุภาวดี สักกัณนา 5,000 เป็นเจ้ากรม กรมพระสุรัสวดีซ้าย มีออกพระเทพาริบัติศรีเทพนารายณ์ สักกัณนา 3,000 เป็นเจ้ากรม กรมพระสุรัสวดีขวามีออกพระศรีสุเรนทราริบัติวิริยพรหม เทพรามาตยาธิบัตริกาตสมุทฺธ สักกัณนา 3,000 เป็นเจ้ากรม² ทั้ง 3 กรมตั้งอยู่ในราชธานีไกล ๆ ศาลหลักเมือง อำนาจหน้าที่ของกรมพระสุรัสวดีทั้งมีเพียงคุมตะเบ็ยเงินไฟทาส มีไขคัมภีร์ส่งคนโดยตรง หากไฟที่เสียชีวิต หลบหนี วิกลจริต พิการ บวช จะถูกปลดออกจากราชการ โดยมุลนายยื่นรายชื่อให้กรมกองที่ตั้งกักจำหน่ายชื่อออกกอนแจ่งไปยังกรมสุรัสวดี³

¹ กุละ เอียคใน อัญชลี สุสาขันธ์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไฟและผลกระทบ...", หน้า 85-110.

² "พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน," กฎหมายตราสามดวง 1:248-249.

³ "พระไอยการบานฉนแ่ง," กฎหมายตราสามดวง 2:20.

เนื่องจากการแบ่งการบริหารราชการ เป็น 2 ฝ่าย ได้แก่ฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือน โดยมีการตั้งกรมกองต่าง ๆ มาทำหน้าที่บริหารราชการ มีโครงการแบ่งแยกกันโดยเด็ดขาด เพราะเมื่อมีสงครามทั้งทหารและพลเรือนก็ต้องไปรบเช่นกัน สมุทกลาหม่อม สมุหนายก สมัยอยุธยาตอนปลาย สมัยกรุงธนบุรี และสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็ทำงานทั้งด้านทหาร พลเรือน เพียงแต่รับผิดชอบคนละ เขตพื้นที่ การบริหารราชการสมัยดังกล่าวจึงมีลักษณะเหนือ คินแดน มีใ้แบ่งตามหน้าที่¹

กรมกองต่าง ๆ จึงทำหน้าที่ทั้ง เป็นหน่วยงานหนึ่งในกลไกการบริหารราชการ และเป็นหน่วยของกำลังพลไปพร้อมกัน² กรมกองแต่ละแห่งประกอบด้วยข้าราชการสำคัญ³ ตำแหน่ง คือ เจ้ากรมผู้เป็นหัวหน้า ปลัดกรมซึ่ง เป็นผู้ช่วย และสมุหนายกซึ่งเป็นนายทะเบียน ทำหน้าที่เก็บ รักษาบัญชีจำนวนคนขึ้นสังกัดกองกรมนั้น นอกจากนี้ก็มีข้าราชการประจำกรม ซึ่งถือศักดินาดค หลักันลงมา ทำหน้าที่ควบคุมและเกณฑ์ราชการจากไพร่ทนายธรรมเนียม หรือเมื่อทางราชการ ต้องการ³ ระบบกรมกองจึงมีบทบาทสำคัญในการควบคุมกำลังคน ลำดับชั้นของข้าราชการใน แต่ละกรมคือ ลำดับชั้นของชนชั้นปกครองทำหน้าที่เชื่อมโยงระหว่างระบอบศักดินากับราษฎร ทำให้ระบอบอำนาจแยกจากยอดลงมาถึงรากฐานของสังคมได้⁴

สาระสำคัญของระบบไพร่สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ที่สืบทอดมาจากระบบของอยุธยา ได้ แก่ลักษณะสำคัญ 2 ประการคือ การใช้ศักดินาเป็นเครื่องกำตรวดฐานะของชนชั้นในสังคม เป็น ลำดับชั้น และการใช้ระบบกรมกองในการควบคุมไพร่⁵ การใช้กรมกองในการควบคุมไพร่

¹ อัญชลี สุสายพันธ์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และพลระยะ...", หน้า 40.

² ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, อังกฤษไปไทยในสมัยธนบุรีรัตนโกสินทร์..., หน้า 160.

³ กวอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, แปลโดยกาญจนา/ สมเกียรติกุล และยุพภา ชุมจันทร์, (กรุงเทพฯ : โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคม ศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2519), หน้า 81-82.

⁴ อัญชลี สุสายพันธ์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และพลระยะ...", หน้า 42.

⁵ เรืองเดียวกัน, หน้า 36.

แบ่งออก เป็นกรมชั่วคราวและกรมประจำ¹

1. กรมชั่วคราว หมายถึง กรมที่ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 3 ทรงตั้งขึ้นสำหรับ เจ้านาย พระองค์ใดพระองค์หนึ่งบังคับบัญชา แทนการส่ง เจ้านายไปปกครอง เมืองในพระราชอาณา เขตเดิม ไพร่ที่สังกัดกรมเจ้านาย เป็นไพร่สม กรมของ เจ้านายที่สำคัญที่สุดคือ กรมพระราชวังบวรสถานมงคล หรือกรมของพระมหาอุปราช ซึ่งมีไพร่พลในสังกัดมาก ซึ่งนอกจากไพร่สมแล้ว ยังมีไพร่หลวงด้วย เพราะบางครั้งที่เจ้านายที่บังคับบัญชาการรบด้วย²

การแต่งตั้งกรมให้เจ้านาย เป็นกรวให้มีความสำคัญ เกียรติยศ และความมั่นคง แต่กรมเจ้านายก็เป็นกรมชั่วคราวซึ่งตั้งอยู่คราวเท่า เจ้านายพระองค์นั้นยังดำรงพระชนม์ชีพอยู่ หรือพระมหากษัตริย์ยังไม่มีพระบรมราชโองการให้เปลี่ยนแปลง หากยุบกรมเจ้านายไม่ว่าในกรณีใด ๆ ก็ตามหรือมุลนายถึงแก่กรรม ไพร่พลจะถูกโอน เป็นของหลวง³

2. กรมประจำ หมายถึงหน่วยงานที่ทำหน้าที่ปกครอง บริหารราชการแผ่นดิน โดยตรง เช่นกรมนา กรมพระคลัง พระมหากษัตริย์จะแต่งตั้ง เจ้านายหรือขุนนาง เป็นเจ้ากรมบังคับบัญชาข้าราชการในกรม การแบ่งกรมใน "พระโอบยการตำแหน่งนาพลเรือน" และ "พระโอบยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง" เป็นการแบ่งความรับผิดชอบ เป็นทหารกับพลเรือน โดยยึดการแบ่ง เนื้อดินแดน เป็นเกณฑ์ หมายความว่า กรมในฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือนต้องปฏิบัติ งานทำนองเดียวกัน เช่น ทำการรบ เกณฑ์แรงงานไพร่ จัดเก็บส่วยสาภาภาษีอากร รักษาความสงบ คัดสินคดีความในพื้นที่ที่รับผิดชอบ คือ ฝ่ายพลเรือนรับผิดชอบ เขตหัวเมือง เนื้อที่อีสาน ฝ่ายทหารรับผิดชอบหัวเมืองฝ่ายใต้ และเจ้าพระยาพระคลังรับผิดชอบ เขตบริเวณหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออก เป็นต้น⁴ กรมประจำเหล่านี้อยู่ในราชธานี แต่มีอำนาจครอบคลุมถึงหัวเมืองต่าง ๆ

¹ดูเรื่องเดียวกัน, หน้า 86-91.

²ม.ร.ว.อคิด รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์..., หน้า 118-119.

³"พระโอบยการลักษณะมรดก, " กฎหมายตราสามดวง, 3:25-26.

⁴"พระธรรมนูญ, " กฎหมายตราสามดวง, 1:174-178.

ปกติพระมหากษัตริย์ทรงแบ่งปัน แจกจ่ายไพร่หลวงซึ่งถือว่าเป็นไพร่หลวงขององค์ ให้
กรมประจำต่าง ๆ เหล่านี้ ไพร่หลวงจึงขึ้นสังกัดแก่กรมกอง มีโชคมูลนายคนใดคนหนึ่ง
โดยเฉพาะ ดังนั้นเมื่อมุลนายของกรมกองใดถึงแก่กรรม หรือ เปลี่ยนตำแหน่ง ไพร่หลวงจะ
ยังคงสังกัดกรมกองนั้นไม่ เปลี่ยนแปลง ¹

สายการบังคับบัญชาการทางราชการส่วนกลาง เริ่มจากพระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็น
มุลนายสูงสุด มีพระบรมราชโองการไปยังมุลนายกรมต่าง ๆ ทั้งฝ่ายทหาร พลเรือน กรม
กองก็ส่งการไปยังมุลนายระดับล่างไปยังไพร่ คือการส่งราชการจะลงมา เป็นทอด ๆ ตามลำดับ
ชั้นขุนนาง ส่วนสวยที่เก็บไค้ก็ผ่านมุลนายระดับล่างไปยังมุลนายระดับสูง แยกไปตามฝ่ายทหาร
พลเรือนไปถึงพระมหากษัตริย์ ²

ไพร่ที่ทั้งบ้านเรือนใน เขตหัว เมืองชั้นใน จะถูกควบคุมโดยทรงจากกรมกองหนึ่งสังกัด
กรมของฝ่ายทหาร และพลเรือนสามารถจัดส่งนายหมวด นายกองมาควบคุม เกษตราชการหรือ
เกณฑ์เงินจากไพร่ในเมืองนั้น ๆ ไค้ โดยมีบุรี เมืองและกรมการให้ความช่วยเหลือและสอดส่อง
ดูแลไพร่อีกโสดหนึ่งด้วย โดยเฉพาะบุรีและกรมการมีหน้าที่ช่วยสืบจับไพร่ที่หลบหนีจากมุลนาย
ไพร่ในบริเวณ เขตหัว เมืองชั้นในหรือ เขตราชธานีจะถูกเกณฑ์มาในแรงงานในราชธานี ³

หัว เมืองชั้นนอกแบ่ง เป็นหัว เมืองชั้นเอก โท และตรี และมีเมืองย่อย ๆ ขึ้นต่อไค้
หัว เมืองชั้นนอกมีโครงสร้างการบริหารการปกครองที่จำลองไปจากราชธานีคือมีผู้รักษาราชการ
เมือง เป็นเจ้าเมือง มีท่าเนียบราชการทั้งฝ่ายทหารและพลเรือน เช่นในเมืองพิษณุโลกและนคร-
ศรีธรรมราช ซึ่งจัดเป็นหัว เมืองชั้นเอก มีข้าราชการตำแหน่ง เมือง วัง คลัง นา มีสี่สาคู
และข้าราชการทางสังกัดฝ่ายทหาร พลเรือน หัวหน้าฝ่ายทหาร เรียกว่า พล หัวหน้าฝ่ายพลเรือน
เรียกว่ามทาคไทย ส่วนตำแหน่งข้าราชการในหัว เมืองชั้นโทและตรีกับหัว เมืองชั้นมีโครงสร้าง

¹ อัญชลี สุสาย์ตัน, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และมุลนาย...", หน้า 90.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 98.

³ เรื่องเดียวกัน.

คล้าย ๆ หัวเมือง เอกคือประกอบด้วยผู้ราชการ เมือง ปลัด ยกกระบัตร พล มหาดไทย จตุสดมภ์ และสัสดี เป็นต้น¹

ไพร่ในหัวเมืองชั้นนอก แบ่งเป็น เลกตง เมือง หรือไพร่หลวงจ่าย เดือนหรือไพร่หลวง ด้วยกับไพร่สม เลกตง เมือง หมายถึงไพร่หลวง ที่ของถูกเกณฑ์มาทำไร่แรงงานไพร่หลวง (ภายในเมืองของนั้น ๆ) และไพร่ผู้รักษาราชการ เมือง, กรมการ ตามลำดับ² ส่วนไพร่ส่วย จะมีปริมาณที่มากกว่าไพร่หลวง ไพร่สม เพราะราชธานีไม่มีงานและไม่ไ้ยอมมอบหมายให้เจ้าเมือง หัวเมืองชั้นนอกใช้ราชการไพร่ เหล่านี้มากนัก แต่จะมุ่งเน้นการเก็บส่วยจากไพร่ส่วย เพราะ หมายถึงการมีสินค้าไว้อาสาภา

ขุนนางระดับกลางที่ควบคุมไพร่ในชนบท คือ นายบ้านหรือผู้ใหญ่บ้าน ทำหน้าที่ควบคุม ทำบัญชีจำนวนไพร่ในหมู่บ้าน รักษาความสงบเรียบร้อย สอดส่องดูแลคนเดินทาง เข้าออกหมู่บ้าน จดทะเบียนรูปพรรณอาวุธปืนในความครอบครองของราษฎร³ ส่วนกำนัน หรือ กำนันพันทนายบ้าน รับผิดชอบ เช่นเดียวกับนายบ้านแต่กินพื้นที่กว้างกว่าในหลาย ๆ หมู่บ้าน คุมนายบ้านอีกต่อหนึ่ง⁴

นายบ้านและกำนัน เป็นขุนนางระดับล่าง ที่ทำหน้าที่ควบคุมไพร่โดยตรง เป็นผู้ที่เชื่อมต่อความสัมพันธ์ของข้าราชการในเมืองกับไพร่ในชนบท แมว่าผู้ราชการ เมืองหรือกรมการ จะเป็นผู้แต่งตั้งนายบ้านและกำนัน การแต่งตั้งนั้นก็คงเป็นไปในรูปที่ว่า แต่งตั้งผู้ที่ไพร่ในหมู่บ้าน ยอมรับ ในความเคารพนับถือ⁵ ในการควบคุมตนเองอยู่แล้ว จึงเห็นได้ว่าตำแหน่งนายบ้าน และกำนัน เดิมมีมานานแล้วในทุกย่านชนบท เป็นการจัดตั้ง และควบคุมไพร่ระดับท้องถิ่นแคบแรกเริ่ม

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 99-100.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 97 และ 101.

³ "พระราชกำหนดเกามาตรา 12," กฎหมายตราสามดวง, 4:337-342.

⁴ อัญชลี สุสาขันธ์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบ...", หน้า 101.

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 101-102.

ของชุมชนแคบ ๆ รัศมีหมู่บ้าน การแต่งตั้งนายบ้าน กำหนดโดยข้าราชการจึง เป็นการนำ
ตำแหน่งมุลนายไปครอบงำรัศมีท้องถิ่นเหล่านี้ เพื่อใญ่นำรัศมีท้องถิ่นมีศรัทธาบรรดาศักดิ์
ชั้นบาง มีผลประโยชน์ชั้นบางในการปฏิบัติภารกิจที่ได้รับมอบหมายจากราชการไม่ว่าจะเป็น
การควบคุม ดูแลไพร่ เก็บส่วยสาภาหรืออากรไพร่ในหมู่บ้าน

สำหรับวิธีการควบคุมไพร่ อาจจะศึกษาได้จากตำแหน่งของขุนนางระดับล่าง เช่น
ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นมีทั้งการนับศจากจำนวนนาและจำนวนไพร่ เช่น ในกฎหมายลักษณะ
อาญาหลวง พ.ศ. 1974 ปีกุน (ตัวบทลงเร็ว 2 ปีเป็น 1976) ระบุถึงตำแหน่ง ร้อยนา
พันนา หมื่นนา แสนนา กำนันนา ส่วนการนับศจากจำนวนไพร่ของกรุงศรีอยุธยาคล้ายกับ
การนับศจากจำนวนไพร่ของรัฐไทยโยนก ปรากฏในกฎหมายลักษณะอาญาหลวง พ.ศ. 1902
ปีกุน (10 ปีหลังจากสถาปนากรุงศรีอยุธยา) มีกล่าวถึงตำแหน่ง หัวสิบ หัวปาก (ปาก=ร้อย)
หัวพัน หัวหมื่น หัวแสน ซึ่ง เป็นพวกหัวหน้าคุมไพร่มีศักดิ์นาประจำศ แต่หลังจากการปฏิรูป
การปกครองสมัยพระบรมไตรโลกนาถ คงเหลืออยู่แต่การนับศจากจำนวนไพร่ คือ หัวพัน
หัวปาก นายร้อย ปลัดร้อย หัวสิบ และกลายเป็นขุนนางชั้นล่างของสมัยกรุงศรีอยุธยา¹ หาก
การนับศจากจำนวนไพร่ของกรุงศรีอยุธยาเป็นแบบรัฐไทยโยนกก็จะเป็นดังนี้ ไพร่ 10 คน
มีนายสิบคุมหนึ่งคน นายสิบ 5 คนคุมไพร่ 50 คน มีนายชาว(ยี่สิบ) 2 คน นายชาว 2 คน
แบ่ง เป็นชายและชวา มีนายร้อย 1 คนคุม เท่ากับนายร้อยคุมไพร่เพียง 50 คน นายร้อย
10 คน (ไพร่ 500 คน) มีนายพันคุม 1 คน เรียกว่า เจ้านายพัน เจ้านายพัน 10 คน มี
เจ้าหมื่นคุม 1 คน ซึ่ง เท่ากับคุมไพร่ 5,000 คน เจ้าหมื่น 10 คน มีเจ้าแสนคุม 1 คน
เพราะฉะนั้นเจ้าแสนจึงคุมไพร่ 50,000 คน² หลักฐานค่าไถการขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม

¹ จิตร ภูมิศักดิ์, โครงการแห่งชาติ และข้อคิดใหม่ในประวัติศาสตร์ไทยลุ่มแม่น้ำเจ้า-
พระยา, หน้า 308-309.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 307-308.

ระบุว่า "ชนบทหลวง 4 ชาติ ครอบคลุม มีพื้นที่อันเป็นขอบ แต่ในหลวงรัตนาคาน นาย 2 ไพร 10 ในเดือน 1 พฤศจิกายน เวียดนาม 15 ปี" แต่ทว่าเค้าเงื่อนการควบคุมไพร่ดังกล่าว น่าจะเป็นจริง อย่างน้อยที่สุดไพร่ 10 คนก็มีนายสิบคุม 1 คน เป็นคน

2. ไพร และทาส

ก) ไพร

กรุงศรีอยุธยาตอนต้น "ระบบไพร่" จากชุมชนไทยดั้งเดิมที่ค่อย ๆ เคลื่อนย้ายเข้ามาในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยา ปรากฏฐานเดิมของระบบไพร่คือการควบคุมแรงงานคนในระดั เมืองที่แผ่ขยายลงไปควบคุมแรงงานคนระดับชนบท ฉะนั้นเมื่อเริ่มต้นกรุงศรีอยุธยา สภาพการณ์ของระบบไพร่จึง ระจกกระจายอยู่ตามเมืองเวือ "เจ้าเมือง" ต่าง ๆ ดังปรากฏร่องรอยความ ท้าวพระยาสามัค ราชและประเทศราช พระหลวงขุน เป็นจาก เมืองอื่นมาซื้อไพร่ในราชธานี² และกฎหมาย พ.ศ. 1899 ก็ระบุถึง "ชาวเมืองไพร่ที่นาย" ว่าหมายถึงการหนีไปสูเมืองอื่น กล่าวได้ว่าช่วงสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น การจัดหมวดหมู่ไพร่อาศัยท้องที่เป็นหลัก นายและไพร่ มีภูมิลำเนาอยู่ใน เมือง เดียวกัน อันหมายถึงการจำกัดสิทธิในการโยกย้ายที่หากินของไพร่ด้วย³

ระยะแรกเริ่มของ "ระบบไพร่" จึง เป็นระบบที่ควบคุมแรงงานในเมืองโดยขึ้นต่อ "เจ้าเมือง" ไม่มีหลักฐานว่าอาณาจักรสุโขทัยพัฒนาระบบไพร่ เป็นการควบคุมแรงงานระดับ อาณาจักร แต่หลังจากสถาปนากรุงศรีอยุธยา อาณาจักรในรูปอาณาจักรใดเกิดขึ้นและพยายาม เข้ามารอบการคุมแรงงานในระดั เมืองดังกล่าว โดยอาจมีสิทธิเหนือที่ดินหัวพระ ราชอาณาจักร และ ผูกร้อยความสัมพันธ์ระหว่างศูนย์กลางของอาณาจักรกับ เมืองต่าง ๆ ทั้งในรูปแบบการแรงงาน

¹ "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวงตอน 1," แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี, หน้า 53.

² "กฎหมายเตียวบาล," กฎหมายตราสามดวง, 1:109.

³ นิธิ เอียวศรีวงศ์, "สังคม-เศรษฐกิจของอยุธยาตอนต้น: ฐานปัทม์และเม็คน้ำค้ำขององค์เจ็ย," หน้า 3.

การนับญาติ การค้ำน้ำสาบานแสดงความจงรักภักดี การสร้างวัฒนธรรมพุทธศาสนาร่วมกัน (เช่น การสร้างวัด สถูปเจดีย์ พระพุทธรูป¹) การค้าและกระทั่งรูปแบบที่รุนแรงคือสงคราม² กล่าวไคววา เป็นการพัฒนาระบบไพร่สุระบบของอาณาจักรคอบ ๆ กลืนไพร่สมของ เจ้า เมืองมา เป็นไพร่หลวง ไพร่สวย และคอบ ๆ กลืนญควคุมแรงงานระดับท้องถิ่นมาเป็น "ขุนนาง" ของราชสำนักกรุงศรีอยุธยา การขยายอำนาจของกรุงศรีอยุธยาสู่อาณาจักรสิบห้า ชนเมร นครศรีธรรมราช ตั้งแต่สมัยพระเจ้าอู่ทองถึงสมัย ะบรมไตรโลกนาถพิสูจน์ความจริงข้อนี้ ซึ่งปรากฏว่านโยบายการรวมศูนย์อำนาจสู่ศูนย์กลางของ ราชอาณาจักรประสบความสำเร็จ เป็นครั้งแรก อย่างไรก็ตามอำนาจของศูนย์กลางของราชอาณาจักรคือกรุงศรีอยุธยา ก็อยู่บนพื้นฐานของความอดุมอะด้วยนโยบายประการ เช่น ะตั้งพุทธศัวรรษที่ 22 "เจ้าเมือง" ใน "ระบบเศรษฐกิจอยุธยา" ยังคงได้รับส่วนแบ่งหรือผลประโยชน์จากรัฐในหลายรูปแบบ เช่น ค่าอากรนา ตั้งค่านขนอน รวมถึงการค้าต่างประเทศ³ กล่าวไคววา "เจ้าเมือง" หรือมุลนายระดับ เมืองอาจแสวงหาผลประโยชน์ได้โดยไมจำเป็นของมอบริรัฐทุก ๆ ส่วน แต่อำนาจทาง เศรษฐกิจของมุลนายระดับ "เจ้าเมือง" จะไม่ขยายตัวหรือเติบโตในระดับที่หาหาย ะราชอำนาจใด เพราะจารีตการปกครองของส่วนกลางในการตรวจกรำ โยกย้าย และเดถอนอำนาจของ "เจ้าเมือง" เกิดขึ้นตลอดเวลา การปฏิรูปการปกครองสมัย ะบรมไตรโลกนาถคือ ะปรกรรมของการลดอำนาจและบทบาทของ เจ้า เมืองต่าง ๆ ใน ะราชอาณาจักร นอกจากนี้ การรื้อกำแพง เมืองใน เมืองสุพรรณบุรี นครนายกและลพบุรี สมัยพระมหาจักรพรรดิ⁴ ตลอดจนการไม่ส่งเสริมให้สร้างวัดขนาดใหญ่ที่จะ เป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนาในบริเวณขอบวงราชธานี ก็เป็นการลดบทบาทเมืองและ เสริมอำนาจของราชธานีเช่นกัน ไม่ว่าจะ เป็นไปโดยจงใจหรือไม่

ประสิทธิภาพของการควบคุมกำลังคน เป็นสิ่งที่ได้รับการกล่าว เน้น และเป็นปัจจัย

¹ เรื่อง เดียวกัน, หน้า 10.

² เรื่อง เดียวกัน, หน้า 3.

³ ซีมอง เกอ ลาลูแบร์, ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 371.

⁴ พระราชนิพนธ์การฉบับพระราชนัดด เลขา, 1:161.

สำคัญของรัฐในรูปการปกครองแบบราชาอาณาจักร เช่นอยุธยา พงศาวดารระบุว่าสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2¹ มีการทำบัญชีทะเบียนไพร่ ทั้งกรมสุรัสวดีสำหรับรวบรวมทะเบียนไพร่แต่ความจริงแล้วก่อนหน้าสมัยพระรามาธิบดีที่ 2 และโดยเฉพาะหลังจากนี้ได้มีการสำรวจตรวจตรา ทำทะเบียนบัญชีไพร่แล้วในทุก ๆ นครศักดินา การควบคุมกำลังคนเกิดขึ้นจากความจำเป็นพื้นฐานในภาวะปกติ ไม่ใช่ภาวะสงคราม ทั้งนี้เพื่อเรียกเก็บส่วยสาอากร และ เสรี่ยมพร้อมรบในประการต่อมา

ระบบไพร่ เกิดขึ้นจากรูปการความสัมพันธ์ระหว่างประชาชนกับพระมหากษัตริย์ในเงื่อนไขที่ประชาชนต้อง/ ให้แรงงาน ให้พระมหากษัตริย์เป็นการตอบแทน ในฐานะที่พระองค์เป็น "มหาชนสมมติหรือสมมติราชา" ดูแลทุกข์สุขในสังคมอย่างไรก็ตาม ในตัวของมันเอง เป็นการควบคุมแรงงานด้วย เพราะแรงงานสมัยก่อนมีความสำคัญต่อรัฐมากในฐานะ เป็นที่มาของความมั่งคั่งของราชาอาณาจักร ระบบนี้เกิดขึ้นในชุมชนไทยแถบตอนเหนือก่อนที่จะอพยพลงใต้ และเมื่ออพยพลงใต้ ตั้งอาณาจักรโยนกนาคนคร อาณาจักรเงินยาง เชียงแสน ญวนาไทยก็ไค่นำระบบนี้ลงมาด้วย ระบบดังกล่าวพัฒนาในเงื่อนไขที่ว่า ในยามสงบรัฐมีความจำเป็นที่จะต้องใช้แรงงานราษฎรร่วมกันทำงานสาธารณะประโยชน์บางอย่าง เช่น การขุดคลอง การทำทำนบ ซึ่งปรากฏชัดเจนในสังคมล้านนา ในยามสงครามก็ต้องไปรบ แต่ที่แท้จริงก็คือรูปแบบที่จะสนองรูปการความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับประชาชน คือ ประชาชนจะต้องส่งส่วยไม่ว่าในรูปแบบใดก็ตามหนึ่ง คือ ผลผลิต แรงงาน² หรือเงินตรา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ระบบมราชโองการโคตออกย้ำความชอบธรรมของรัฐดังกล่าว โดยอ้างว่า ที่ดินทั้งหมดในอาณาจักร เป็นของพระมหากษัตริย์ การที่ราษฎรสามารถมีที่ดินทำกิน ก็ด้วยพระมหากรุณาธิคุณของพระองค์ที่พระราชทานระบบมราชโองการและลดบันดลในแผ่นดินตามฤดูกาล พิษพันธู์ธัญญาหารสมบูรณ์

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 125 .

² George Vinal Smith, The Dutch in Seventeenth Century Thailand, p. 72.

ระบบไพร่ จึงมีพื้นฐานมาจากความจำเป็นทาง เศรษฐกิจในระยะแรกเริ่มและกลายเป็นวิธีควบคุมคนในเวลาต่อมาอีกโศกหนึ่งด้วย ไม่ปรากฏหลักฐานอย่างแจ่มชัดว่า รัฐสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้ใช้แรงงานไพร่ทำงานสาธารณประโยชน์ นอกจากการสร้างวัง สร้างวัด การตามเสด็จพระมหากษัตริย์ มุขนาย เป็นคน แม่แครงงานชุกคูดอง การทำทานบ เพื่อการชลประทานซึ่งถือ เป็นงานสำคัญของสังคมล้านนา รัฐของอยุธยาและรัตนโกสินทร์ก็ไม่ได้ถือ เป็นภาระหน้าที่อย่างแจ่มชัดนอกจากการชุกคูดองเพื่อการคมนาคม การพหาวคังกล่าว อย่างไรก็ตาม ความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่นาแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนล่าง เอื้ออำนวยให้รัฐของอยุธยาและรัตนโกสินทร์ละ เลຍบพทาทางานชลประทานได้อย่างไม่มีผลกระทบต่อเสถียรภาพของรัฐ

ไพร่คือ ชาวนาทั่ว ๆ ไป สามัญชนทั่วไปที่มีโค เป็นมุลนายและมีโค เป็นทาสมีศึกดินา ตั้งแต่ 10 ถึง 25 ¹ มีสังกัดขึ้น มุลนายตามกรมกองใดกรมกองหนึ่ง มีหน้าที่มาเข้าเวรรับราชการทุกปี ปีละ 6 เดือน ² หรือมีจะนั้นก็ส่งสิ่งของหรือเงินมาแทนแรงงาน การเกณฑ์แรงงานหรือการส่งส่วย คือ พันธะระหว่างรัฐ-ประชาชน ในเชิงปฏิบัติซึ่ง เริ่มเมื่อไพร่ชายสูง 2 ศอก คือ จนถึงอายุ 70 ปี (เียงจะถือ เกศทอายุ 18 ปี และปลดชราเมื่ออายุ 60 ปี ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ³ กฎหมายระบุให้ทุกคนเป็นไพร่มีจะนั้นก็เท่ากับขาดสิทธิความเป็นพลเมืองไม่สามารถฟ้องร้องต่อศาลใด เมื่อเกิดการยึดถือความขึ้น ⁴

¹ "พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน, " กฎหมายตราสามดวง, 1:277.

² "พระราชกำหนดเกามาตรา 48, " กฎหมายตราสามดวง, 5:138.

³ ร.ศ.ท. เสถียร ดายลักษณ์ และคนอื่นๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก (พระนคร: โรงพิมพ์เคลลี่เมด, 2478), 17:117. และ กู หจจ.ร.ร.ม. 1, 1/28, ประกาศกำหนดอายุบุคคลที่เป็นชายฉกรรจ์ปลดชรา ร.ศ. 118 (4 ธันวาคม ร.ศ. 118- พ.ศ. 2442).

⁴ "พระไอยการลักษณะรับฟ้อง, " กฎหมายตราสามดวง, 2:32.

คำว่า "ไพร่" ใช้เรียกประชาชนทั่วไปโดยไม่จำกัดเพศ และน่าจะหมายรวมหมดทั้งผู้หญิงผู้ชาย¹ โดยจะถูกแบ่งเป็นลูกหมู่ขึ้นสังกัดตามบิดามารดาเมื่ออายุ ๑ ขวบ² และมีระบุดังไพร่หลวงหญิง หรือหญิงไพร่หลวง คือ

สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง รัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งไพร่หลวงขึ้นเป็นลูกหมู่ขึ้นสังกัดตามบิดามารดาเมื่ออายุ ๑ ขวบ และมีระบุดังไพร่หลวงหญิง หรือหญิงไพร่หลวง คือ

นอกจากนี้ใน "พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน" ยังระบุถึงศักดิ์ของไพร่หญิงไว้ เช่น หญิงตักน้ำ หญิงตีเหล็ก กับหญิงหามวอ ถือศักดิ์นา 20 และหญิงไพร่ราบถือศักดิ์นา 15⁴ จึงน่าจะมีการเกณฑ์แรงงานไพร่หญิงด้วย โดยให้ไพร่หญิงทำงานในเขตพระราชฐานชั้นในซึ่งเป็นเขตของห้ามสำหรับผู้ชาย เช่น หญิงตักน้ำ หญิงหามวอ หรือให้ไพร่หญิงที่เป็นช่างฝีมือขึ้นกับกรมที่สังกัดพระบรมมหาราชวัง เช่น หองเครื่อง โขน ช่างเย็บ ช่างซ่อม หรือเป็นไพร่สวย หรือเป็นเลกวัด ข่าพระ ซึ่งรับใช้วัดตลอดชีวิตถึงลูกหลาน⁵

ไพร่ มี 2 ประเภท คือ ไพร่ของพระมหากษัตริย์ที่พระราชทานให้ใช้ในการปกครองของมุนายตามกรมกองที่บริหารราชการ เรียกว่าไพร่หลวง ส่วนไพร่ส่วนตัวของมุนายเรียกว่า ไพร่สม⁶

ปกติไพร่หลวงถูกใช้งานหนัก และยากลำบากกว่าไพร่สมหลายเท่า⁷ ไพร่หลวงจึงมักหาทางหลีกเลี่ยงโดยการ เป็นไพร่สม หรือบวช เพราะพระภิกษุจะได้รับการยกเว้นจาก

¹ ดู อัญชลี สุสาขันธ์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบ...", หน้า 65.

² "พระไอยการนาพลเรือน", กฎหมายตราสามดวง, 2:13.

³ เรื่อง เดียวกัน, หน้า 12.

⁴ "พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน", กฎหมายตราสามดวง, 1:222-223.

⁵ ดู อัญชลี สุสาขันธ์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบ...", หน้า 65-70.

⁶ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์..., หน้า 65-67.

⁷ พระราชกำหนดเกล้า มาตรา 48, กฎหมายตราสามดวง, 5:138-139.

การเกณฑ์แรงงาน อย่างไรก็ตาม พระมหากษัตริย์ก็มักตรวจสอบบรรพชิตเสมอ ๆ ว่ามีความ
 วัชรธรรมะแตกฉานหรือไม่ มิฉะนั้นก็จะถูกบังคับให้สึกและนำกลับไป เป็นไพร่หรือชาวนาชาวไร่
 เช่น เดิม ดัง เช่น การสึกพระสมณเฒ่า เจ้าพระนารายณ์มหาราช นอกจากนี้ ไพร่ยังหาวิธีหลบ
 เลี่ยงภาระโคกคายการชายตัว เป็นทาส จนต้องมีกฎหมายห้ามไพร่ชายตัว เป็นทาส¹ หรือหนีไป
 หลบซ่อนตามป่า

ระบบไพร่สมัยธนบุรีมีพื้นฐานมาจากระบบไพร่สมัยอยุธยา แต่เพิ่มกฎเกณฑ์ที่เข้มงวด
 บางประการคือ ในสมัยอยุธยา เลกที่สังกัดท้องมือมีเพียงกรมรักษาพระองค์ และกรมล้อมพระราชวัง
 ซึ่งเป็นผู้ใกล้ชิดพระมหากษัตริย์ แต่สมัยกรุงธนบุรี² โปรดฯให้สังกัดท้องมือเลกทุกกรมกอง การ
 สึกเลกเริ่มในปี พ.ศ. 2316 โปรดฯให้สังกัดท้องมือหมายหมู่ เลกไพร่หลวง เลกสังกัดพระรค์และ
 เลกหัวเมือง พร้อมกับส่งบัญชีทะเบียนหางวาวจำนวน เลกชกกรมพระสุรัสวดี³ ต่อมาให้สังกัด
 ชื่อเมือง และมุลนายไวที่ชื่อมือไพร่ควย⁴ เพื่อชัดเจนว่ามีไพร่หลบหนี นับแต่ปี พ.ศ. 2316
 สิ่งที่บอกความเป็นไพร่จะติดตัวอยู่ที่ตัวไพร่ มีใจจำเพาะในทะเบียนหางวาวของทางราชการ
 แมว่าไพร่จะหลบหนีก็ตามตัวโคกคากกว่าเดิม⁵

นอกจากการสังกัดมือแล้ว ไพร่หลวงบางส่วนที่ขึ้นสังกัดต่อพระบรมมหาราชวังอาจ
 ถูกสักหมายหมู่ตามบริเวณอื่น ๆ ของร่างกาย เช่น ที่คอ แขน ขา⁶ วิธีสักคือ เอาเหล็กแหลม

¹ เดิมเดียวกัน, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 17," 5:260-263.

² หอสมุดควชิราวุฒ, ในจกหมายเทศรชกาลที่ 5 จ.ศ. 1236 เลขที่ 13.153/12.
 "เรื่องประกาศปรึกษาการ เลิกทาสและบ่อนเบี้ย; "อ้างในอัญชลี สุตายัณห์, "ความเปลี่ยนแปลง
 ของระบบไพร่และผลกระทบ..," หน้า 49.

³ พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถ์เลขา (นครหลวง: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2516),
 2:363.

⁴ "พระราชกำหนดเก่า มาตรา 34," กฎหมายตราสามดวง, 5:95.

⁵ อัญชลี สุตายัณห์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบ..," หน้า 49.

⁶ "พระไอยการพรมศักดิ์," กฎหมายตราสามดวง, 1:206-207.

แหล่งตามรอยหมึกที่เขียนไว้¹ เพื่อบอกสังกัด เรียกว่า การสัก เลก ซึ่งเป็นโคทั้ง เลกไพร เลกทาส เพราะทาสก็ถูกสักเช่นกัน² ทะ เบี่ยนรายชื่อไพร่กับทาสที่ผ่านการสักแล้วจะขึ้น ทะ เบี่ยน เลกไว้ที่กรมพระสุรัสวดี สำหรับการสัก เลกหัว เมืองสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ ใช้วิธีใหม่ให้นายนำไพร่ ทาส มารับการสักที่กรุงเทพฯ แต่ต่อมาใช้วิธีส่งข้าราชการ เป็นแมงกอง จากกรุงเทพฯ ไปกำกับการสัก เลก หัว เมืองต่าง ๆ³

ไพร่มีหน้าที่ คือ

1. ในยามปกติ
- ก. ทำราชการ ไพร่หลวงสมัยอยุธยาและกรุงธนบุรีถูกเรียกเกณฑ์แรงงานปีละ 6 เดือน สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกดลเหลือ 4 เดือน คอปี หรือเข้า เดือนออกสอง เดือน และสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยก็ลดเหลือ 3 เดือน⁴ ไพร่สมก็ถูกเกณฑ์ราชการ เป็นสามนัดเหมือนไพร่หลวง⁵ ในกรณีที่ไพร่หลวงไพร่สมมาเข้า เดือนด้วยตัวเองไม่ได้ ก็ต้องส่งเงินมาแทน เพื่อ เป็นค่าจ้างสำหรับนุมาทำงานแทนในอัตรา ต่าง ๆ กัน เช่น

¹ หมอบรัดเลย์, อักษรวิธานศรับท์, พิมพ์ครั้งที่ 2 (พระนคร: องค์กรการฯ ของคุรุสภา, 2514), หน้า 709.

² "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 17, " กฎหมายตราสามดวง, 5:257

³ บุญรอด แก้วกัณฑ์, "การ เก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2411) ," หน้า 145.

⁴ ชจร สุขพานิช, "ฐานันดรไพร่" ใน ข้อมูลจากอดีต (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ เค็ดดีไทย, 2518), หน้า 45.

⁵ "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 12, " กฎหมายตราสามดวง , 5:238-239.

แต่ส่วนทองหมั้นนั้นมีใ้ให้ทำราชการ แยกออกไปอยู่ที่กรุงเพมพูนครนั้น
ทองเสียดาจากคนทำราชการหมั้น ก็อุ้นละค่าตั้งบาง สามบาทบาง ถ้าแต่มีที่
เสด็จพระราชดำเนินไปอุ้มชาวโพมราช เกณฑ์ไปจับสลักแลจับนุราชู้น ทอง
เสียดาจาง ก็อุ้นละหาบพางหกบาทบาง เจกษาบางสองค่าตั้งบาง ดูจะคิดไพร
ทองหมุกอง เสียดาเงินจางแต่ละปีเป็นเงินสี่ค่าตั้งสองบาทบาง หกค่าตั้งบาง เจก
ค่าตั้งบาง มากกว่าลาช่วยทั้งปวงถึงสองสามสามส่วนสี่ส่วน¹

อย่างไรก็ตาม ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ลาดูแบร์ระบุว่ารัฐเก็บเงินไพร
ที่ไม่มารับราชการคนละ 2 บาทต่อเดือน ก็คือ ปีละ 12 บาท สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธ-
ยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เขาเวรเหลือ 4 เดือน สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
ลดการ เขาเวรเหลือมีละ 3 เดือน หากไพร่หลวงจะจ่ายเงินแทนก็จ่ายเดือนละ 6 บาท 1 ปี
18 บาท²

งานที่ไพร่หลวงต้องทำระหว่าง เขาเป็นนอกเดือนคือ งานก่อสร้าง ซ่อมแซมวัง
วัด ป้อม พลับพลาสำหรับพระมหากษัตริย์ เวลาเสด็จประพาสนอกเมือง คองข้าง เป็นคอง
กำลังจับกุมติดตามโจรผู้ร้าย ลูกของ ก้าวคน ก้าวแพง³ เป็นต้น หากไพร่หลวงคนใด
เป็นช่าง เวลาเขาเดือนก็ทำงานช่างฝีมือ ในกรมต่าง ๆ เช่น ช่างถม ช่างทอง ช่างไม้
ช่างทอผ้าไหม เป็นต้น ระหว่างการ เขาเดือน ไพร่คองนำเสียบึง เครื่องมือ เครื่องใช้
มาทำงานนำอาหารมาเอง และนำของมากำนัลมุลนายควย ของเหล่านี้ไม่ต้องเสียภาษีเวลา
ผ่านคานขนอน⁴

ข. รับไข่มุลนาย ปกติไพร่คองจะมุลนายเรียกใช้งานส่วนตัวเสมอ จนกฎหมาย
คองระบุไว้ หลายคองว่า ห้ามมุลนายเบียดบังไพร่ เก็บไพร่ไว้ใช้งานส่วนตัว ใช้งานไพร่

¹ เล่มเดียวกัน, "พระราชกำหนดเกล้า มาตรา 48, " หน้า 139.

² ขจร สุขพานิช, "ฐานันครไพร่, ใน ข้อมูลจากอดีต, หน้า 47-48.

³ อัญชลี สุสาธิต, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และนลกระพ., " หน้า 73.

⁴ "พระราชกำหนดเกล้า มาตรา 48, " กฎหมายตราสามดวง, 5:141.

มากเกินควร กตซีไฟร์ โฆษณิต์ของมุลนายที่ละ เม็ดมีทั้ง ประเนารชีวิต ธิบราชบาทว์ ถอด เป็นไฟร์ เขียนสี และปรับใหม่ บัญหาคังกล่าวมีอยู่ตลอดเวลานับตั้ง แดสมัยกรุงศรีอยุธยา¹ และสมัยรัตนโกสินทร์²

2. ในยามสงคราม ไฟร์ทุกคนเป็นกำลังรบ และถูกเกณฑ์เข้ากองทัพอยู่ใตการ บังคับบัญชาของมุลนาย เวลาเกิดศึกสงคราม การระระสะสางกตังคเวณไวคองจนกว่า เสรีสันศึกสงคราม ในช่วงที่บ้านเมืองมีศึกสงครามบ่อย ๆ ไฟร์คงต้องอยู่ในกองทัพแม้เป็น เวลาเป็นปี ๆ ไม่ได้มีโอกาสออกเดือนเหมือนในภาวะปกติ ทั้งนี้เป็นเพราะกำลังคนมีจำกัด และจำเป็นมากสำหรับการสงคราม³

ไฟร์สม หมายถึง ไฟร์ส่วนตัวของเจ้านายและขุนนาง⁴ ขึ้นทะเบียนสั๊กหมายหมู่ ในสังกัดมุลนาย รวมทั้งไฟร์ที่ขึ้นสังกัดกับกรมชัว้,กราวค้าย ดังนั้นเจ้านายและขุนนางซึ่งรับ ราชการในกรมกองต่าง ๆ จึงมีสิทธิครอบครองไฟร์สม พร้อมกับควบคุมไฟร์หลวงค้ายงานของ ไฟร์สมคือ รับไซ้มุลนายตามที่ได้รับมอบหมาย เดินทางติดตามมุลนายไปราชการเป็นต้น อย่างไรก็ตาม บางครั้งไฟร์สมก็มีอาจหลีกเลี่ยงพ้นจากพันธะการเกณฑ์แรงงานให้รัฐในยามจำเป็น ได้ เช่น ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีการเกณฑ์ไฟร์สมมาทำงานโยธา ซ่อมแซม ก่อสร้าง ป้อม กำแพงพระนคร⁵ ไฟร์สมกำลังต้องผลัดเปลี่ยนกันเข้าเดือนเป็น 3 ผลัด เช่นเดียวกับไฟร์หลวง⁶ ยามสงครามก็ถูกเกณฑ์ไปรบเช่นกัน⁷

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 139.

² เล่มเดียวกัน, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 16, 17 และ 21," หน้า 255-257 , และ 270-272.

³ อัญชลี สุสาย์ณ์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไฟร์และผลกระทบ..," หน้า 75.

⁴ ชจร สุขพานิช, "ฐานันดรไฟร์," ข้อมูลจากอดีต, หน้า 38.

⁵ อัญชลี สุสาย์ณ์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไฟร์และผลกระทบ..," หน้า 92.

⁶ "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 4," กฎหมายตราสามดวง, 5:203.

⁷ เล่มเดียวกัน, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 16," หน้า 254-255.

ไพร่สมที่สังกัดมูลนายถือว่าพระมหากษัตริย์พระราชทานให้ เพราะยังไม่หลุดพ้น
 คอพันธะระหว่างราษฎรกับพระมหากษัตริย์ ที่มาของไพร่สมมีหลายประการ เช่น เกลี้ยกล่อม
 ไพร่จรวัดที่ยังไม่มีสังกัดมาสังกัด ปลดปล่อยทาสให้เป็นไทแล้วนำมาสังกัด พระมหากษัตริย์
 ปู้นบำเหน็จรางวัลแก่ผู้ที่สามารถชักชวนราษฎรมาบุกเบิกที่ร้างว่างเปล่าให้เป็นที่ทำกินจนสามารถ
 เรียกเก็บส่วยสาอากรได้¹ และ

อนึ่ง ถ้าแลเจ้าหมื่นไกรมีน้ำใจชวนชายเจबरอนด้วยราชการ ชักนำ
 พิจารณาเสาะแสวงสืบสาวไต่ไพร่หมู่ไต่บวักขึ้นใช้ราชการเป็นสกรรสิบคนนั้น
 จะให้พระราชทานเป็นสัจผู้นั้นคนหนึ่ง ถ้าไต่ผู้สืบจะพระราชทานเป็นคนสัจ
 สองคน²

ถูกโอนมาเป็นไพร่หลวง

หากมูลนายของไพร่สมถึงแก่กรรม ไพร่สมจะ/ ทายาทของมูลนายผู้ถึงแก่กรรม
 มีสิทธิกราบบังคมทูลขอรับพระราชทานไพร่จากพระมหากษัตริย์ได้ แต่จะได้อหรือไม่ และจำนวน
 เท่าใดขึ้นอยู่กับพระบรมราชวินิจฉัย³

ไพร่ส่วย หมายถึง ไพร่ที่ส่งสิ่งของ หรือเงิน เป็นส่วยให้ราชการแทนการ
 เข้าเคื่อนออกเคื่อน ไพร่ส่วยมักเป็นไพร่ที่อยู่ตามเมืองพระยามหานคร หรือเมืองที่ห่างไกล
 ราชธานี แต่มีทรัพยากรที่สามารถจัดหามาให้รัฐแทนการเกณฑ์แรงงานได้ เช่น ดินบุก มูล-
 ค้างคาวซึ่งใช้ทำดินประสิว⁴ ส่วนใหญ่ เป็นของป่า หรือแร่ธาตุต่าง ๆ เช่น ไม้เลา
 ผาง น้ำรัก กระจวาน ครั่ง นอแรด หนังกวาง กายาน ไม้กฤษณา เร่ว เหล็ก
 หิน เหล็กไฟ ทองคำ เป็นต้น และอาจมีผลิตผลทางเกษตรบ้างเช่น พริกไทย หมาก
 หรืออาจส่งเป็นเงินก็ได้ โดยมูลนายของไพร่ส่วยจะจัดเก็บปีละครั้ง⁵

¹ อัญชลี สุสายัณห์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบ...", หน้า 93-94.

² "พระราชกำหนดเกล้า มาตรา 48," กฎหมายตราสามดวง, 5:144.

³ อัญชลี สุสายัณห์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบ...", หน้า 94.

⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ, "ลักษณะการปกครอง
 ประเทศสยามแต่โบราณ," ประวัติศาสตร์และการเมือง, (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,
 2516), หน้า 15.

⁵ อัญชลี สุสายัณห์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบ...", หน้า 96.

ส่วยที่ไพร่ส่วยส่งให้รัฐ ส่วนใหญ่เป็นสินค้าที่รัฐต้องการไว้ค้าสำเภากับชาวต่างประเทศ รัฐในสมัยกรุงศรีอยุธยา นครบุรี และรัตนโกสินทร์ตอนต้น จึงเน้นการส่งส่วยมากเป็นพิเศษ และพยายามขยายราชอาณาจักร เพื่อจัดตั้งเมือง และเก็บส่วยเพิ่มเติมขึ้น อันหมายถึงความมั่งคั่งของสถาบันพระมหากษัตริย์ กล่าวได้ว่าไพร่ส่วยเป็นไพร่ส่วนใหญ่ของอาณาจักรและเป็นพื้นฐานทางเศรษฐกิจของรัฐ มากกว่าไพร่หลวงไพร่สม ดังปรากฏความพยายามของรัฐที่จะขยายพระราชอาณาเขต และยกบ้านขึ้นเป็นเมืองเพื่อให้เกิดประสิทธิภาพในการเรียกเก็บส่วยจากราษฎร ตลอดยุคสมัยของระบบเศรษฐกิจอยุธยา เช่น การยกบ้านเป็นเมืองนนทบุรี เมืองนครไชยศรี สมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิและในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีการตั้งหัวเมืองลาวกับเขมรป่าดง จัดเป็นหัวเมืองชั้นนอก

รวม 13 หัวเมือง คือ ขอนแก่น ชนบท หนองหาร สกลนคร นครพนม สุวรรณภูมิ กาฬสินธุ์ อุบล รัตนบุรี ไผ่ทอง ชูชันธุ์ สุรินทร์ และสังคละ¹ สามารถเรียกเก็บส่วยสิ่งของได้มากขึ้น โดยเฉพาะส่วยทองคำ ในแถบเขมรป่าดง เช่น ชูชันธุ์ และสุรินทร์²

การเกณฑ์แรงงานสนองตอบรัฐใน "ระบบเศรษฐกิจอยุธยา" ทั้งในด้านเศรษฐกิจ และการเมือง ในแง่เศรษฐกิจ แรงงานไพร่คือที่มาแห่งผลผลิตที่จะถูกรัฐและขุนนางแบ่งเฉลี่ยลบล้นกันไปตามศักดินา ในแง่การเมืองระบบไพร่เป็นการควบคุมกำลังคนที่สามารถนำไปเป็นฐานในการสร้างอำนาจการเมืองได้ คือคล้ายกับเป็นกองทหารประจำกรมกอง ที่เสนาบดี เจ้ากรมสามารถระดมมาแสดงแสนยานุภาพได้

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำวรวงศ์และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สาส์นสมเด็จ (พระนคร: องค์กรการค้าของคุรุสภา, 2504) 6:246-247.

² จูจิตร ภูมิศักดิ์, ความเป็นมาของคำสยาม ไทย, ลาวและขอมและลักษณะทางสังคมของชื่อชนชาติ (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ดวงกมล, 2524) หน้า 443-445.

ถึงแม้การเป็นไพร่หลวง ไพร่สม บังบอกถึงพันธะที่ไพร่มีต่อรัฐหรือมูลนายอยู่ในตัวเอง แต่ในแง่ปฏิบัติแล้ว มีความลึกซึ้งอยู่มาก เพราะพื้นฐานของระบบไพร่ก็คือ ไพร่ทุกคนมีพันธะต่อรัฐหรือพระมหากษัตริย์ หากแต่พระมหากษัตริย์อาจพระราชทานไพร่ให้อยู่ในบังคับบัญชาของมูลนายได้ ฉะนั้นแม้ชื่อว่าไพร่สม หรือแม้กระทั่งทาสก็ยังสามารถเรียกเกณฑ์มารับใช้รัฐได้เช่นกัน

ถ้าว การณ์ที่ชี้ให้เห็นความไม่อยู่กับร่องกับรอยของระบบไพร่สมยุคกรุงศรีอยุธยาตอนปลายและสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นอันย่อกว้างหนึ่งคือปัญหาไพร่ชายตัวเป็นทาส² ซึ่งสัมพันธ์กับลักษณะเศรษฐกิจภายในของยุคสมัยนั้นๆคือการขยายตัวของเศรษฐกิจแบบเงินตราที่/ของการล้มละลายของไพร่จนต้อง ชายตัวเป็นทาส อย่างไรก็ตาม ปัญหาไพร่ในเชิงเช่นนี้คงกระจุกตัวอยู่ที่ศูนย์กลางของราชอาณาจักรคือราชธานี และบริเวณรอบ ๆ ที่ซึ่งเศรษฐกิจแบบเงินตรากระจายออกไปถึง ส่วนปัญหาอื่น ๆ เช่น ปัญหามูลนายเบียดบังไพร่ ปัญหามูลนายกดขี่ข่มเหงไพร่ (เช่น เรียกเก็บผลผลิตทางเกษตร หรือข้าวของของไพร่ตามอำเภอใจ เบียดบังเงินที่ไพร่จ่ายให้แทนการไม่มาเกณฑ์แรงงาน ใช้งานไพร่ซ้ำซ้อนกับรัฐ ชูกรรโชกไพร่)³ คงเกิดขึ้นทั่วไปในพระราชอาณาจักร และสัมพันธ์กับการเติบโตของสถาบันขุนนาง

ต่อการแก้ปัญหาดังกล่าว รัฐได้ดำเนินการทั้งการแก้ปัญหาจากภายนอกระบบไพร่คือ ปัญหามูลนาย นายเงินที่สัมพันธ์กับไพร่ โดยห้ามมูลนายเบียดบังไพร่ เช่น หากผู้ใดเบียดบังเลิกไว้มิได้เอามาสักให้ทวีโทษ ถ้ามูลนาย นายเงินอ้างว่าผู้จะนำมาสักเลิกเป็นทาสของคนให้นายเงินสบถสาบาน หากปรากฏว่าเป็นไพร่หลวง ไพร่สม ให้ลงพระราชอาญาเสีย 30 ที่ ส่วนตัวเลิกให้สักเป็นไพร่หลวงใช้ราชการ 1 ปีเต็ม จึงให้เข้าเคียนออกเคียนและให้มูลนาย นายเงินไปหาไพร่จรรจ์มาสักให้ได้ 1 คน ภายในเวลา 1 เคียนครึ่ง ถ้าจับเลิกที่ยังไม่ได้สัก

¹ สมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ โปรดฯให้ขุนนางออกไปเกลี้ยกล่อมเลววัคกับไพร่ นับสิบเมืองคือหัวเมืองวิเศษชัยชาญ เมืองสุพรรณบุรี เมืองนครชัยศรี เมืองอินทบุรี เมืองพรหมบุรี เมืองสังขบุรี เมืองสมิ เมืองชัยนาท เมืองมโนรมย์ เมืองอุทัย และเมืองนครสวรรค์ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับสมเด็จพระพนรัตน์ (กรุงเทพฯ: คลังวิทยา, 2515) หน้า 615.

² กฎหมายตราสามดวง, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 18," 5:261-262 และ "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 19," 5:264-265.

³

เล่มเดียวกัน, "พระราชกำหนดเก่ามาตรา 48," หน้า 139.

แต่เรียกเงินทองผู้นั้นแล้วปล่อยปละละเลย จะลงโทษผู้รับเงินสินบนถึงประหารชีวิต¹ แต่กระนั้นก็ตาม บัญญัติการที่ไพร่ชายตัวเป็นทาสก็ยังคงมีอยู่ ส่วนการแก้ปัญหภายในระบบไพร่เอง รัฐลดหย่อนระยะเวลาที่ไพร่จะถูกเกณฑ์แรงงานจากสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย ปีละ 6 เดือน เป็นปีละ 4 เดือน สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และปีละ 3 เดือน ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ความจริงนโยบายลดหย่อนเวลาเกณฑ์แรงงานได้ปรากฏเจตนารมณ์ในสมัยพระเจ้าบรมโกศแล้ว ดังข้อความท้ายพระราชกำหนดเกล้าบับหนึ่งว่า "เมื่อใดไพร่ท่งหมุ่มมั่งคั่งขึ้นทุกหมุ่มทุกกรมแล้ว จะให้เกณฑ์แรงงานเป็น 3 ผลค คือ ทหาราชากร 1 เดือน อยู่ทำกิน 2 เดือน² อย่างไรก็ตาม นโยบายของรัฐเช่นนี้ ชี้ให้เห็นว่า โดยแท้ที่จริงเป็นเพียงการปรับระบบบางอย่าง เพื่อให้สัมพันธ์กับรูปการเศรษฐกิจภายในที่แปรเปลี่ยนไป เหตุผลดังกล่าว ปรากฏร่องรอยในกฎหมายที่ออกในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายและสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ซึ่งระบุว่า ในกรณีที่ไพร่หลวงชายตัวเป็นทาสให้ไพร่นั้นรับใช้รัฐ 1 เดือน รับใช้นายเงิน 1 เดือน และมีเวลาทำกิน 1 เดือน เพื่อว่าไพร่จะได้มีเวลาทำกินหาเสบียงอาหารมาเลี้ยงดูตนเองได้ในช่วงระยะเวลาที่เกณฑ์แรงงานให้รัฐ³ การปล่อยให้ไพร่มีเวลาทำกินเช่นนี้เอง คือ ที่มาของการลดหย่อนเวลาเกณฑ์แรงงาน ทั้งนี้ นอกจากรัฐจะไม่ต้องเป็นภาระเลี้ยงดูไพร่ที่ไม่มีเวลาทำมาหากินหรือไ้แรงงานขาดอาหารไว้คุณภาพ รัฐยังสามารถใช้กลไกภาษีเรียกเก็บ ภาษีผลผลิตจากไพร่ที่ทำการผลิตได้ภาษีเป็นกอบเป็นกำขึ้น จากข้อมูลประวัติศาสตร์ทั่วโลกในภาษีช่วงกรุงศรีอยุธยาตอนปลายถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นพัฒนาขึ้นมาก ทั้งประเภทของภาษีที่เพิ่มชนิดขึ้น และประสิทธิภาพในการเก็บที่ดีขึ้น (เช่น การให้เจ้าภาษีผูกขาดอากร) และเนื่องจากสินค้าออกสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายและสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีสินค้าหลายชนิดที่ต้องอาศัยแรงงานในการผลิต เช่น ข้าว น้ำตาล การลดหย่อนเวลาเกณฑ์แรงงานให้ไพร่ทำ

¹ เล่มเดียวกัน, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 17 พ.ศ.2330," หน้า 259.

² เล่มเดียวกัน, "พระราชกำหนดเกล้า มาตรา 48," หน้า 144.

³ เล่มเดียวกัน, "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 6," หน้า 206-207.

การผลิตจะสนองตอบลักษณะการค้าต่างประเทศที่เปลี่ยนไปข้อนี้ได้ นอกจากนี้ยังหมายถึง ปริมาณส่วยที่จะเรียกเก็บได้เต็มเม็ดเต็มหน่วยเพิ่มขึ้น

อีกประเด็นหนึ่งของการลดหย่อนเวลาการเกณฑ์แรงงานที่ไม่เปลี่ยนแปลงในสาระ ก็คือ จำนวนเงินค่าเกณฑ์แรงงานในรายปี สมัยกรุงศรีอยุธยาเกณฑ์แรงงาน 6 เดือนใน 1 ปี หากไพร่จ่ายเงินคิดเป็นเงินเดือนละ 2 บาท ปีละ 12 บาท แต่ในสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้น เกณฑ์แรงงาน 3 เดือน หากไพร่จ่ายเงิน คิดเป็นเงินเดือนละ 6 บาท ปีละ 18 บาท ซึ่งเป็นจำนวนเงินที่รัฐจะได้รับจากไพร่แต่ละคนสูงกว่าสมัยอยุธยาตอนปลาย อย่างเห็นได้ชัด มูลค่าที่สูงขึ้นนี้แม้จะยกประโยชน์ไปเป็นเรื่องของอัคราเงินเพื่อในแต่ละปี แต่ก็คงไม่ไกลไม่ไกลกันนักระหว่างปีละ 12 บาท สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลายกับปีละ 18 บาท สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น วิธีการเก็บเงินแทนการผ่อนผันเวลาเกณฑ์แรงงาน นอกจากชี้ให้เห็นว่ารัฐมีแนวโน้มใช้แรงงานรับจ้างมากขึ้น สอดคล้องกับลักษณะเศรษฐกิจภายในที่แปรเปลี่ยนไปบ้าง ทั้งนี้เราจะต้องไม่ลืมว่าการเกณฑ์แรงงานเป็นรูปแบบการส่งส่วยในเมือง และบริเวณ รอยรอยราชธานีเท่านั้น รอบนอกเมืองห่างไกลออกไปจวนแก่ใช้ชีวิตส่งส่วยผลิตทั้งสิ้น อาจกล่าวได้ว่าช่างฝีมือมีสถานภาพที่ดีกว่าไพร่โดยทั่ว ๆ ไป ดังปรากฏการรวบรวมช่างฝีมือ ที่เป็นไพร่ และให้การดูแลใกล้ชิดดีกว่าไพร่ธรรมดาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น¹ มีหลักการเกี่ยวกับช่างฝีมือว่า ถ้าไพร่คนใดมาจากครอบครัวช่างฝีมือ หรือครอบครัวละครหรือนักดนตรี บุคคลจากครอบครัวเหล่านี้ก็มีสิทธิที่จะเลือกอยู่กับขุนนางผู้ซึ่งทำหน้าที่เป็นมุลนายของกองเหล่านี้² ในกฎหมายพระไอยการตำแหน่งนา ทหารหัวเมืองมีระบุถึงศักดิ์นาของช่างเขียน ช่างสลัก ช่างแกะ ช่างกลึง ช่างหล่อ ช่างปั้น ช่างหุ่น ช่างลั๊ก ช่างบุ ช่างปูน หัวหน้าฝ่ายเจ้ากรมช่าง

¹นิธิ เอียวศรีวงศ์, "สังคม-เศรษฐกิจของอยุธยาตอนต้น : ฐานันท์และเม็ดน้ำค้างขององค์เจดีย์," หน้า 6. (อัคราเนา).

²ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ, หน้า 83.

เหล่านี้ มีศักดิ์นาอยู่ระหว่าง 300 - 800 และจำนวนขุนนางในแต่ละกรมก็ไม่เท่ากัน ข้อที่เหมือนกันอย่างหนึ่งก็คือ แต่ละช่างเหล่านี้จะมีช่างเลวศักดิ์นา นาคล 50¹ เมื่ออยู่ใน "พระโอยการตำแหน่งนาพลเรือน" ปรากฏว่าระบุดังศักดิ์นาของขุนช่าง นา 300 หมื่นช่างนา 200 พันช่างนา 100 และช่างเลวนา 50² ซึ่งน่าจะเป็นไปได้ว่า ช่างเลวนา 50 ก็คือไพร่ที่เป็นช่างฝีมือเข้ามาสังกัดในกรมช่างต่าง ๆ นั้นเอง การที่ระบุดังศักดิ์นาช่างสูงกว่าไพร่ปกติ คือ นา 10 - 25 ขอมโนมน้าวให้ช่างเข้ามารับใช้รัฐได้ นโยบายให้สิทธิพิเศษแก่ไพร่บางกลุ่มของพระมหากษัตริย์นั้นมีอยู่จริง ทั้งนี้เพราะไพร่ก็มีไพร่ต่าง ๆ กัน เช่น ไพร่หัวงานนา 25 ไพร่ครัวนา 20 ไพร่ราพนา 15 ไพร่เลวนา 10 เป็นต้น³ และปรากฏว่าแม้กระทั่งไพร่ก็มีสิทธิพิเศษคือ "ตามคำรานในโบราณราชประเพณีสืบมา พวกไพร่

ศูนย์วิจัยทรัพยากร จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹กฎหมายตราสามดวง, "พระโอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง," 1 : 308-311.

²เดิมเดียวกัน, "พระโอยการตำแหน่งนาพลเรือน," หน้า 276.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 277.

นั้นได้พระราชทานตราภูมิคุ้มห้าม ค่านขนอนอากรตลอดไม่ต้องเสีย โปรดพระราชทานให้เป็นกำลังแก่ราชการปีหนึ่งใช้ราชการสามเดือน แต่มีพายุล่าทรงทุกหมู่"¹

เกี่ยวกับพ่อค้าพื้นเมือง ซึ่งปรากฏหลักฐานเพียงเล็กน้อยว่า ในชุมชนหมู่บ้าน มีพ่อค้าเกี่ยวจากเสียนำเครื่องมือเหล็ก เช่น ฆาล เคียว มาขายชาวนาในหมู่บ้าน ภาคอีสานก็มี "นายฮ้อย" ซึ่งไล่ก่อนวัวควายมาขายชาวนาในแถบภาคกลาง ทางภาคใต้ มีพ่อค้าเรือเกลือ นำเกลือจากกรุงเทพฯ และปัตตานี ไปขายที่นครศรีธรรมราช ส่วนในเมืองกรุงเทพฯ ตามที่ปรากฏหลักฐานใน "คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม" มีพ่อค้าจากเมืองพิษณุโลก จากเมืองนครราชสีมา เมืองพระตะบอง เมืองตาก เมืองเพชรบูรณ์ เมืองลพบุรี เมืองอินทร์ เมืองพรหม เมืองสิงห์ เมืองสวรรค เมืองสุพรรณ มาค้าขาย² ในแขวงกรุงศรีอยุธยาตั้งกล่าวได้แล้วนั้น มิได้ระบุว่า พ่อค้านั้นเป็นชาวไทยหรือชนชาติใด มีเพียงระบุว่าพวกมอญเป็นพ่อค้าบรรทุกมะพร้าว ห้าว ไม้แสม เกลือขาว มาจอกขายที่ไต่ปากคลองเกาะแก้ว³ พ่อค้าแขกชาว มลายู บรรทุกหมากเกาะ หวายตะค้า กระแซงเตย สินค้าภาคใต้มาจอกขายอยู่ที่ปากคลองคูจาม⁴ ซึ่งแสดงว่า พ่อค้าพื้นเมืองส่วนหนึ่งเป็นชาวต่างชาติ เกี่ยวกับพ่อค้าชาวไทยปรากฏร่องรอยในกฎหมายตราสามดวงว่า "ทวยราษฎรทั้งหลายจะฝากสินค้าให้ท่านไปขายต่างเมืองก็ดี ฝากลงสำเภาก็ดี ฝากให้ซื้อขายแต่กลางเมืองก็ดี"⁵ และ "เศรษฐีคฤหบดีทวยราษฎรกรมใด ๆ มีทาสมากหลายไปค้าทางบก เรือ เหนือใต้"⁶ แสดงว่ามีพ่อค้าพื้นเมืองตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นแล้ว ครอฟอร์ดบันทึกไว้ว่า ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ่อค้าที่ส่งขายเกลือเป็นพ่อค้าชาว

¹"คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม เอกสารจากหอหลวง ตอน 1," แถลงงานประวัติศาสตร์เอกสารโบราณคดี, หน้า 61.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 57.

³เรื่องเดียวกัน.

⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 59.

⁵"พระอัยการเบคเสรจมาตรา 84," กฎหมายตราสามดวง, 3:131.

⁶"พระไอยการทาสมาตรา 79," กฎหมายตราสามดวง, 2:330.

พื้นเมือง¹ ในขุนช้างขุนแผนก็ระบุบทบาทของขุนช้างว่า เป็นผู้รับซื้อไม้กฤษณาจากกระเหรียง
 ละว้าในแถบนั้น "กระเหรียงละว้าในป่าใหญ่ ที่เคยมาซังเนื้อไม้กฤษณา"² ทำให้ขุนช้างมี
 ฐานะเป็นเศรษฐีของชุมชนนั้น ส่วนการค้าเล็ก ๆ น้อยๆ/ ค้าผลไม้ ก็คงเป็นบทบาทของผู้หญิง
 ไทย แต่คงมีมากในแถบแขวงราชธานี³ เช่น

ในประเพณีการปกครองเมืองของเมืองแถบอีสาน มีระบุดึงขุนนางตำแหน่งเมืองแสน
 และเมืองจันทร์ ซึ่งมีหน้าที่ออกหนังสือเดินทางแก่ราษฎรที่จะไปมาต่างเขตแขวงด้วยกิจมีการค้าขาย⁴
 จึงน่าจะเป็นไปได้ที่ฝ่ายปกครองของกรุงศรีอยุธยา จะต้องมียุทธยานที่ทำหน้าที่ออกหนังสือเดิน
 ทางดังกล่าว เพราะปรากฏในกฎหมายตราสามดวง กล่าวถึงการควบคุมผู้คนพ่อค้าผ่านแดน
 และควบคุมการค้าวัวค้าควายเช่นกัน⁵ กล่าวได้ว่า ไม่เพียงแต่ระบบไพร่ที่ติดกันไม่ให้พ่อค้าพื้น
 เมืองเป็นจำนวนมาก หรือทำให้พ่อค้าพื้นเมืองขยายชายางาน มีการสะสมทุนแก่ระบบข้าราชการ
 การควบคุมจากรัฐต่อการค้าภายใน ก็เป็นอุปสรรคต่อบทบาทของพ่อค้าพื้นเมืองด้วย อย่างน้อย
 ที่สุดการออกใบอนุญาตก็ต้องเสียเงินค่าธรรมเนียม และอาจหมายถึงการเสียภาษีอากรติดตาม
 มาด้วย ขณะที่กำนันตลาด ควบคุมการค้าในตลาดแต่ละแห่ง ทางรัฐก็มีขุนนางที่คอยดูแล การค้า
 ของชาวพื้นเมืองด้วย หลังจากชาวจีนเข้ามาสู่ราชอาณาจักรมากขึ้น ปรากฏว่าชาวจีนได้รับสิทธิ

¹ *The Crawford Papers*, pp 113-114.

² ขุนช้างขุนแผน, หน้า 377.

³ ขุนช้างขุนแผน, หน้า 430. นางแก้วกิริยาติดตามขุนแผนมาอยู่อยุธยาขณะที่ขุนแผน
 ถูกจำคุก นางก็ทำมาหาเลี้ยงชีพโดยค้าขายเล็ก ๆ น้อย ๆ คือ "ซื้อขายวายุล่องแก่งของถูก
 ถูกไม้ขนมห่มส่มลินจี ร้านชำทำฉลากหมากฝาคี ยานูหรือเพชรบูรณ์ ไบคองนวล."

⁴ หลวงผดุงแคว้นประจันต์, "ประเพณีการปกครองของราษฎร ภาคอีสานตะวันออก,"
ลัทธิธรรมนิยมภาค 1-6, หน้า 35.

⁵ "พระราชกำหนดเกล้ามาตรา 12," กฎหมายตราสามดวง, 4:340-344.

พิเศษที่จะค้าขายได้ทั่วราชอาณาจักร ความข้อนี้ชี้ให้เห็นว่า เป็นการลอบหนาทและจำกัดการขยายตัวของพ่อค้าพื้นเมือง หลังจากนั้นเราจึงพบหลักฐานกล่าวว่า มีชาวจีนเป็นพ่อค้าเร่เดินเข้าทุ่งนาป่าเขา นำเอาสินค้าจีน เช่น เครื่องถ้วยชามของไซเบ็คเคลือบไปแลกข้าว ผ้ายและผลิตผลอย่างอื่น ๆ จากจังหวัดต่าง ๆ ที่ผ่าน¹

ประชาชนสามัญอีกกลุ่มหนึ่ง คือ เลกวัด เลกวัดประกอบด้วยข้าพระกับโยมสงฆ์ ข้าพระเป็นคนที่พระมหากษัตริย์ทรงพระราชอุทิศ หรือมีผู้อื่นอุทิศถวาย ให้คอยดูแลวัดวาอาราม รั้งใช้คณะสงฆ์ ทำไร่นาในที่ของวัด รั้งใช้กิจการของวัดตลอดชีวิต และสืบต่อถึงลูกหลานเรื่อยไป ส่วนโยมสงฆ์หมายถึงญาติโยมของบรรพชิตที่สวดพระปริยัติธรรมได้เป็นเปรียญ ได้รับการยกเว้นจากการเกณฑ์แรงงาน และมีการหักโอนจากรวมกองค้นสังกัดเดิมมาเป็นโยมสงฆ์ มีหน้าที่ปรนนิบัติพระสงฆ์ และดูแลพระอาราม ข้าพระมักมาจากเขลยศึก นักโทษ โพรหรือทาสถวายเป็นแรงงาน² ซึ่งมักเป็นการอุทิศถวายวัดหรือสถาปนาเจดีย์พร้อมกับที่ดิน เพื่อให้คนเหล่านี้ทำไร่นา หรือให้เขาทำกิน ผลผลิตของที่ดินยกให้เป็นผลประโยชน์ของวัดโดยไม่ต้องเสียภาษี การอุทิศที่ดินและกำลังคนให้วัดเรียกว่า กัลปนา ปรากฏทั้งในล้านนา สุโขทัย ลพบุรี และสมัยกรุงศรีอยุธยา ดังปรากฏในจารึกลานทองวัดส่อง/^{คป}จารึกหลักที่ 48 พ.ศ. 1951 ระบุยกคนเป็นข้าพระโดยขุนนางคหบดี³ และในจารึกวัดสรศักดิ์ จารึกหลักที่ 49 พ.ศ. 1955 กล่าวถึงนากัลปนา ให้วัดเก็บผลประโยชน์จากแรงงานของเลกไพร่ "เจ้าสามเฒ่าไค้ข้าว 5 สัด พระภิกษุสิบสัด"⁴

¹ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องเมืองสยาม, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, หน้า 305.

²สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, สาส์นสมเด็จ, 7:164.

³"จารึกหลักที่ 48," ประชุมศิลาจารึกภาคที่ 3 (กรุงเทพฯ:สำนักนายกรัฐมนตรี, 2508), หน้า 77-80.

⁴"จารึกหลักที่ 49," เล่มเดียวกัน, หน้า 87.

ธรรมเนียมการกัณฑ์นาหรือการอุทิศชำระ เลกวัตเป็นธรรมเนียมที่เกิดขึ้นทางพระสงฆ์ฝ่ายมหายานก่อน นัยว่าเพื่อแข่งขันกับพราหมณาจารย์ที่อุทิศพระกัณฑ์นาข้าคนสำหรับคฤหาสน์เทวาลัยหรือวิหารอันเป็นชนบประเพณีฝ่ายพราหมณ์ ต่อมาพระสงฆ์ฝ่ายใต้(หินยาน)รับมาใช้แต่โบราณ¹ และยังคงมีอยู่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นคือ สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้บูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เมื่อ พ.ศ.2344 สิ้นพระราชทรัพย์ในการก่อสร้างและซื้อคนมาอุทิศถวายพระอารามถึง 3,785 ชั่ง 6 ตำลึง (302,824 บาท)²

เลกวัตจะถูกสักหมายหมู่ขึ้นทะเบียนในสังกัดพระอาราม มีภาระและฐานะเป็นไพร่หลวงต้องเข้าเคียนฝึละ 3 เคียน³ แต่ข้าพระมีงานหนักกว่าโยมสงฆ์(เลกวัต) เพราะถูกเกณฑ์เพิ่มอีกปีละเคียนเป็น 4 เคียน⁴ เจ้าอาวาสกับพระราชาคณะ รับผิดชอบจัดทำบัญชีทางว่าวจำนวนลูกวัต (พระ, สามเณร) ยื่นต่อสังฆการีขรรกรรมการเพื่อนำขึ้นกราบบังคมทูลให้ทรงทราบ⁵

¹ประชุมพระตำราบรมราชูทิศเพื่อกัณฑ์นาสมัยอยุธยาภาค 1, (กรุงเทพฯ:สำนักนายกรัฐมนตรี, 2510) หน้า ก-ข.

²จดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี, พิมพ์พร้อมกับฉบับเพิ่มเติม (พ.ศ.2310-2381) และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว(เฉพาะตอน พ.ศ. 2310-2363) (นครหลวง:องค์การการค้าของคุรุสภา, 2516), หน้า 306.

³Craig J. Reynolds, "Monastery lands and Labour Endowment in Thailand: Some effect of Social and Economic Change, 1868-1910," *Journal of The Economic and Social History of The Orient* 22 PT, 2 (1979) 199 and 203.

⁴Ibid, p. 197.

⁵"กฎพระสงฆ์ มาตรา 4," กฎหมายตราสามดวง, 4 : 185-186.

นอกจากคนไทยที่อยู่ในระบบไพร่แล้วยังมีชาวต่างชาติหลายเชื้อชาติที่ถูกจัดเข้าอยู่ในสถานะไพร่และทาสด้วย เช่น ชาวลาว มอญ จีน เขมร มลายู พม่า ทวาย ญวน แหกคานี ข่า และชนกลุ่มน้อยที่อยู่ตามป่าเขา ชาวต่างชาติเหล่านี้ส่วนหนึ่งเป็นเชลยศึกที่ถูกกวาดต้อนมาครั้งสงครามต่าง ๆ ส่วนหนึ่งถูกขายตัวลงเป็นทาส แคร่แวนส์บันทึกไว้ว่า พลเมืองไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา 1 ใน 3 เป็นชาวต่าง้าว คงบางเหล่ามีพื้นเพมาจากคนลาวและคนมอญ ซึ่งคนสยามจับเป็นเชลยศึกและกวาดต้อนมาเมื่อ 200 ปีมาแล้ว ทางกรมได้แยกฝ่ายบุคคลเหล่านี้กระจายไปตามที่ต่าง ๆ ทั่วราชอาณาจักร เพื่อป้องกันการรวมตัวก่อการกระด้างกระเดื่องและแต่งตั้งนายกองให้ไปคอยดูแลควบคุมความประพฤติ ปกครองดูแล ¹ ลาดูแบร์กล่าวสอดคล้องกันว่าเมื่อครั้งก่อน คงมีคนต่าง้าวหลายชาติหลายภาษาอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่ง ขณะนั้นพวกมอญ ลาว ก็ปะปนสายเลือดกับชาวสยามจนเกือบเป็นชนชาติเดียวกัน ² ครอฟอร์ดกล่าวสอดคล้องเช่นกันว่า ทั่วทั้งสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พลเมืองสยามประกอบด้วยเชื้อชาติต่าง ๆ ³ 6 เชื้อชาติ คือ สยามและลาว 4.2 ล้านคน มอญ 42,000 คน เขมร 50,000 คน มลายู 15,000 คน จีน 700,000 คน รวม 5,142,000 คน ³

ข) ทาส

เชลยศึก

ทาสเกิดจากการขายตัว ขายนุครภรรยา/จับชาวป่าชาวคงมาขาย ปกติทาสไม่ต้องเข้าเวรรับราชการอย่างไพร่ แต่เวลาสงครามต้องถูกเกณฑ์มารบ ทาสเป็นสิทธิ์ขาดของนายเงิน การโอนและขายต่อทาสเป็นสิทธิ์โดยสมบูรณ์ของนายเงิน ⁴ รวมทั้งสิทธิ์การเขียนตีทาสโดยสมควร เมื่อนายเงินถึงแก่กรรม ทาสจะเป็นทรัพย์สินประเภทหนึ่ง

¹นิโกลาส์ แคร่แวนส์, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมือง, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, หน้า 60-61.

²ซิมอง เคอ ลาดูแบร์. ราชอาณาจักรสยาม, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, หน้า 45.

³ไฟโรจน์ เกษแม่นกิจ, ผู้แปล. เอกสารครอฟอร์ด, หน้า 95.

⁴"พระไอยการทาส, "กฎหมายตราสามดวง, 2:288.

เหมือนกับที่ดินหรือเงินทองซึ่งจะตกทอดไปเป็นของทายาทผู้รับมรดกได้¹ ทาสที่พ้นจากความเป็นทาสไม่ว่าจะเป็นเพราะไต่ตัวเองได้หรือได้รับการปลดปล่อยด้วยเหตุใด ๆ จะต้องถูกจัดเป็นไพร่ขึ้นสังกัดกับมูลนายตามกรมกองแห่งใดแห่งหนึ่ง

ทาสแบ่งเป็นประเภทต่าง ๆ 7 ประเภทคือ ทาสสินไถ่ ทาสในเรือนเบี้ย ทาสไต่มาแต่บิดามารดา ทาสท่านให้ ทาสอันไต่ด้วยช่วยกังวลแห่งคนต้องทัณฑ์โทษ ทาสอันไต่แต่เลี้ยงมาเมื่อเกิดทุกข์ภัย และทาสเชลย² แต่แบ่งตามสาเหตุแห่งการเกิดได้เป็น 3 ประเภทคือ³

1. ลูกทาส หมายถึง เด็กที่เกิดในขณะที่บิดามารดาเป็นทาส หรือเฉพาะบิดาเป็นทาส (ถ้ามารดาเป็นไท ลูกเป็นไท) เรียกว่าลูกทาสเกิดในเรือนเบี้ย สามารถไต่ตัวไต่ด้วยการจ่ายค่าตัวตามกฎหมายให้นายเงิน

2. เชลยศึก เรียกว่าทาสเชลย ไต่มาจากผลของสงครามเดิมถือว่าทาสเชลยต้องเป็นทาสไปตลอดชีวิต ถึงลูกหลานไม่สามารถไต่ตัวไต่ต่อตามกฎหมายระบุว่าตั้งแต่ปี พ.ศ.2348 ให้ไต่ตัวไต่ตามจำนวนค่าตัว ถ้ายังไม่มีค่าตัว ให้กำหนดทาสเชลยที่เป็นชายบรรจมีค่าตัว 16 ตำลึง (64 บาท) หญิงบรรจมีค่าตัว 14 ตำลึง (56 บาท) สำหรับทาสเชลยที่อายุน้อยหรือมากกว่านี้ ให้ลดหลั่นค่าตัวเทียบตามกฎหมาย⁴

3. ผู้ที่ขายตัวหรือถูกขายตัว เนื่องมาจากประสบปัญหาทางเศรษฐกิจหนี้สิน โดยการขายตัว ขายบุตร ภรรยาเป็นทาส ทาสประเภทนี้มีทั้งพวกที่อาศัยอยู่กับนายเงิน ทำงานในบ้านของนายเงิน และพวกที่ทำมาหากินในภูมิลำเนาของตน แต่ส่งผลผลิตหรือเงินทองมาเป็นคอกเบี้ย

¹"พระไอยการ ลักษณะมรดก," กฎหมายตราสามดวง, 3:25-26.

²"พระไอยการทาส," กฎหมายตราสามดวง, 2:285-286.

³ดู อัญชลี สุสายัณห์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบ..." หน้า 76-81.

⁴"พระราชบัญญัติ," กฎหมายตราสามดวง, 4:291-292.

แก่นายเงินทุกปีในอัตราปีละ 4-8 บาท¹ ทาสเหล่านี้มีสิทธิไถ่ตัวได้ตลอดเวลา ยกเว้นในฤดูทำนา หรือเก็บเกี่ยวข้าว² เพราะนายเงินหรือนายเบี้ยจำเป็นต้องใช้แรงงานทาสในช่วงนี้ ในสมัยก่อนคงมีไพร่ชายตัวเป็นทาสมากเพราะทำให้ไม่ต้องเข้าเวรรับราชการมากเท่ากับเป็นไพร่หลวง จนทางการต้องออกกฎหมายห้ามซื้อลูกหมู่ไพร่หลวงเป็นทาสอยู่เนื่อง ๆ จนกระทั่งประกาศห้ามซื้อขายทั้งไพร่หลวงและไพร่สมไปเป็นทาส ในปี พ.ศ.2331³

การซื้อขายทาสจะต้องมีสารกรมธรรม์ที่ระบุชื่อผู้ขาย นายประกัน นายเงินคนใหม่ และตัวทาสซึ่งมีคำหนีและรูปพรรณกำกับไว้ พร้อมกับระบุจำนวนเงินค่าตัวของทาส ค่าตัวของทาสในสารกรมธรรม์เป็นมูลค่าคงที่ ส่วนการรับใช้นายเงิน การส่งเงิน หรือผลผลิตมาให้นายเงิน ถือเป็นคอกเบี้ย การเปลี่ยนนายเงินก็คือการให้นายเงินคนใหม่จ่ายเงินตามจำนวนที่ระบุไว้ในสารกรมธรรม์⁴ หากเป็นลูกทาสหรือทาสเชลย ที่ไม่เคยถูกประเมินเป็นตัวเงินมาก่อนคงถือหลักการประเมินดังนี้ หากเป็นผู้ขายค่าตัวจะเริ่มตั้งแต่ 1, 2, 3 เดือน ค่าตัว 6 บาทสูงขึ้นไปตามลำดับ กระทั่งอายุ 33-40 ปี ค่าตัว 14 ตำลึง หลังจากนั้นค่าตัวก็ลดลง เช่น อายุ 41-55 ค่าตัวเหลือ 12 ตำลึง ลดลงถึงอายุ 66-90 ปี เหลือ 6 บาท อายุ 91-100 เหลือเพียง 1 ตำลึง คือ 4 บาท ส่วนผู้หญิงก็เริ่มค่าตัวจาก 1, 2, 3 เดือน ค่าตัว 1 ตำลึง (4 บาท) สูงขึ้นจนกระทั่งอายุ 21-30 ปี มีค่าตัว 12 ตำลึง หลังจากนั้นค่าตัวจะลดลง คือ 31-40 ปี เหลือ 11 ตำลึง อายุ 81-90 ปี เหลือ 6 บาท และ 91-100 ปี เหลือ 3 บาท เป็นต้น⁵

¹ ชิมอง เกอ ลาลูแบร์, ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 342.

² "พระไอยการทาส มาตรา 18," กฎหมายตราสามดวง, 2:296.

³ "พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 18," กฎหมายตราสามดวง, 5:260-263.

⁴ อัญชลี สุสายัณห์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบ..", หน้า 80.

⁵ ดุละเอียคใน "พระไอยการพรมศักดิ์คินา," กฎหมายตราสามดวง, 1:199-205.

นอกจากการไล่ตัว กฎหมายยังให้โอกาสที่ทาสจะเป็นไทได้ เช่น นายเงินปล่อยให้ทาสบวช เมื่อบวชแล้วถือว่าพ้นชะตาโลก เช่น หนี้สิน ค่าตัว ถูกยกเลิกหมด แม้อันนี้มาสิกแล้ว ก็พ้นสภาพทาส¹ หรือในกรณีที่ทาสไปสงครามแทนนายเงิน รอคชีวิตกลับมาได้² หรือรับโทษ เขียนด้วยลวดหนังแทนนายเงิน หรือญาติพี่น้องของนายเงิน³ แต่ถ้าเป็นอาญาที่โทษไม่รุนแรง ทาสที่ไปรับโทษแทนก็ได้รับลดหย่อนค่าตัวตามกฎหมายระบุไว้⁴ ส่วนทาสหญิงถ้าตกเป็นภรรยาของนายเงิน หรือญาติพี่น้องของนายเงินแล้วมีลูก ก็มีโอกาสเป็นไท⁵ ถ้านายเงินเป็นคู่กับภรรยาทาส กฎหมายให้ปรับเป็นค่าตัวของสามี ให้ภรรยากลับไปอยู่กับสามีเดิม หากฝ่ายหญิงจะอยู่กับนายเงิน ให้นายเงินจ่ายค่าตัวฝ่ายหญิงให้สามีเดิม⁶

งานที่ทาสต้องทำคือ รับใช้นายเงินตามแต่นายจะใช้ เช่น ค้าขาย⁷ ทุ่งงานบ้าน ทำไร่ ไถนา ทำสวน หามวอ เป็นผีพาย ทอผ้า เป็นต้น ทาสบางคนถูกสักขึ้นทะเบียนหลวงในยามปกติ ไม่ต้องเข้าเคียนออกเคียน แต่ในยามศึกสงครามต้องไปรบ สำหรับไพร่ที่ชายตัวเป็นทาส ต้องมาเข้ารับราชการเคียนหนึ่ง ทำงานให้นายเงินเคียนหนึ่ง และทำมาหาเลี้ยงชีพของตนเอง

¹ "พระไอยการทาส," กฎหมายตราสามดวง, 2:329.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 295.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 289.

⁴ เรื่องเดียวกัน.

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 340.

⁶ เล่มเดียวกัน, พระไอยการลักษณะผิดเมีย มาตรา 42, " หน้า 225-226.

⁷ เล่มเดียวกัน, "พระไอยการลักษณะทาส มาตรา 79," หน้า 330. กล่าวว่า "เศรษฐีคฤหบดีทวยราษฎรกรมใด ๆ มีทาสมากหลายใช้ไปค้าทางบก เรือ เหนือใต้" และ "พระไอยการลักษณะโจร มาตรา 131," กฎหมายตราสามดวง, 3:282. "ผู้ใดให้ทาสไปค้าขายก็ดี ไปแห่งใด ๆ ก็ดี"

1 เดือน ทั้งนี้จะได้มีเสบียงอาหารสำหรับเวลาที่เข้าเดือนให้ราชการ¹ หากทาสต้องส่งส่วยก็เสียส่วยในอัตราครึ่งหนึ่งของอัตราไพร่ หากทาสไม่มีเงินเสียก็เป็นหน้าที่ของนายเงินต้องจ่ายแทน²

3. ปฏิกริยาของไพร่

การแก้ปัญหาของไพร่ในเชิงปฏิเสศต่อระบบที่บีบคั้นตนเองคือการหนีเข้าป่า³ ซึ่งนั่นหมายความว่า จะไม่มีสิทธิในการฟ้องร้องคดีความ กฎหมายสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งให้เห็นว่าสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ยังมีผู้คนที่ยังจัดหรือไม่ยอมมาสังกัดเลยอยู่มากมาย อันเป็นผลมาจากภาวะหลังการเสียกรุงครั้งที่ 2 วิธีแก้ปัญหานี้ซึ่งลดหย่อนความรุนแรงบ้างคือการบวช การขายตัวเป็นทาส การลอบย้ายสังกัดไปอยู่กับมูลนายเป็นไพร่สม การเสแสร้งเนือยงาน เป็นต้น วิธีการเหล่านี้มีผลต่อการสั่นคลอนเสถียรภาพของสถาบันไพร่ในการเกณฑ์แรงงาน

อย่างไรก็ตาม ปฏิกริยาของไพร่ต่อภาระที่จะต้องมีต่อรัฐแจ่มชัดยิ่งขึ้นในภาวะที่เกิดข้าวยากหมากแพง น้ำท่วมไร่นาเสียหาย หรือฝนแล้ง ปฏิกริยานี้อาจรุนแรงถึงขนาดเข้าร่วมกบฏต่อราชอาณาจักร (ดังเช่นกบฏญาณพิเชียร กบฏธรรมเถียร และกบฏบุญกว้าง ซึ่งเกิดขึ้นภายหลังวิกฤตการณ์ทางการเกษตรทั้งสิ้น) แม้ว่าจะมีองค์ประกอบอื่น ๆ ของผู้นำที่ก่อการกบฏเกี่ยวข้อง เป็นอย่างมากด้วยก็ตาม ดังจะอธิบายต่อไปนี้

กบฏญาณพิเชียร เกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2124 สมัยพระมหาธรรมราชา หัวหน้านั้ชื่อพิเชียร มีความรู้ทางพุทธและไสย รวบรวมไพร่บริเวณอยุธยาและลพบุรีไปตั้งมั่นที่ตำบลบางยี่ล้น พระยาจักรีจากเมืองหลวงไปปราบก็พ่ายแพ้ถูกฟันตายคาคอช้าง ต่อมารวบรวมพลประมาณ 3,000 คน

¹"พระราชกำหนดใหม่ มาตรา 5;" กฎหมายตราสามดวง, 5:206.

²อัญชลี สุสายัณฑ์, ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบ..; หน้า 81.

³ซีมอง เกอ ลาลูแบร์, ราชอาณาจักรสยาม, แพลโคย สันต์ ท. โกมลบุตร, หน้า 47.

ไปยึดเมืองลพบุรี ญาณพิเชียรถูกปืนนกล้างยิงตายที่ตำบลหัวครี¹

กบฏธรรมเถียร เกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2237 สมัยพระเพทราชา หัวหน้ากบฏชื่อธรรมเถียร เป็นพระสีกใหม่ เคยเป็นข้าเก่าเจ้าฟ้าอภัยทศ ได้ปลอมตัวเป็นเจ้าฟ้าอภัยทศ ชักชวนไพร่ก่อกบฏ โดยอ้างว่าตนเป็นผู้มีบุญ มีไพร่พลประมาณ 500-2,000 คน เข้ายึดตำแหน่งพระนครหลวงริมแม่น้ำป่าสักไว้ ต่อมาก็ยกพลประชิดกำแพงเมืองอยุธยา หยุดพักทัพที่ตำบลหัวรอ แต่ถูกกรมพระราชวังบวรสถานมงคล หรือพระมหาอุปราชา (พระเจ้าเสือ) ปรามปราม²

กบฏบุญกว้าง เกิดเมื่อ พ.ศ. 2241 สมัยพระเพทราชาเช่นกัน การกบฏก่อตัวที่นครราชสีมา หัวหน้าชื่อบุญกว้าง ทั้งตัวเป็นผู้มีบุญ สามารถยึดเมืองนครราชสีมาได้ พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) ระบุว่า กองทัพอยุธยาล้อมปราบกบฏได้โดยใช้เวลาถึง 3 ปี แต่พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับบริติชมิวเซียม ระบุว่า บุญกว้างรวบรวมคน 4,000 คน เศษ ช้าง 48 เชือก ม้า 100 เศษ ยกผ่านเมืองบัวชุม เมืองไชยบาลาล กวาดต้อนผู้คนมาตั้งมั่นที่ลพบุรี กองทัพอยุธยายกทัพ 5,000 คน ออกไปปราบจับบุญกว้างได้แล้วประหารชีวิต³

การกบฏทั้ง 3 ครั้ง เกิดขึ้นในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของการเปลี่ยนราชวงศ์กษัตริย์แห่งกรุงศรีอยุธยา คือสมัยพระมหาธรรมราชา เป็นการเริ่มต้นของราชวงศ์สุโขทัย สมัยพระเพทราชา เป็นการเริ่มต้นของราชวงศ์บ้านพลูหลวง การกบฏจึงอาจเกี่ยวพันกับมูลนายผู้สูญเสีย

¹ คุละเอียกใน ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, "กบฏไพร่สมัยอยุธยากับแนวความคิดผู้มีบุญ พระศรีอารีย์-พระมาลัย," วารสารธรรมศาสตร์ 9 (กรกฎาคม-กันยายน 2522): 53-86.

² เรื่องเดียวกัน, และดู วารุณี ไอสถารมย์ และอัญชลี สุสายัณห์, "กบฏไพร่สมัยพระเพทราชา," วารสารธรรมศาสตร์ 6 (มิถุนายน-กันยายน 2519): 52-70.

³ ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, "กบฏไพร่สมัยอยุธยากับแนวความคิดผู้มีบุญพระศรีอารีย์-พระมาลัย," วารสารธรรมศาสตร์, หน้า 65-74.

ผลประโยชน์ในครั้งนั้น อย่างไรก็ตาม ก่อนหน้าที่จะเกิดกบฏทั้ง 3 ครั้ง เป็นช่วงที่กรุงศรีอยุธยา ประสบปัญหาภายใน และภายนอกอย่างหนัก เช่นในช่วงก่อนหน้าเกิดกบฏฉานพิเชียร เกิดปัญหาข้าว ยากหนากแพง ปัญหาเสียกรุงศรีอยุธยา ในช่วงก่อนเกิดกบฏธรรมเถียร กบฏญวกว้าง รัชกาลสมเด็จพระนารายณ์มหาราชประสบปัญหาสงครามกับพม่า (กรณีเชียงใหม่) เกิดกบฏภายในหลายครั้ง ถูกชาวตะวันตกคุกคาม หัวเมืองปัตตานีและสงขลาอกบฏในสมัยพระเพทราชาเกิดกบฏเมืองนครราชสีมาและ นครศรีธรรมราช ภาวะการดังกล่าวทำให้ไพร่แบกรับภาระทั้งในแง่การผลิต การถูกเรียกเก็บส่วย สภาภาษีอากร (สมัยพระนารายณ์มหาราช มีการเพิ่มเงินจ่ายแทนการเข้าเวรของไพร่ เป็นปี 12-15 บาท) การถูกเกณฑ์แรงงานสร้างวังลพบุรี ป้อมเมืองพิษณุโลก ป้อมบางกอกไพร่จึงลำบากยากแค้นมาก จึงพร้อมใจกันเข้าสนับสนุนผู้กบฏเป็นจำนวนมากมีใชน้อย¹

การกบฏดังกล่าวคงไม่อาจนับเป็นกบฏไพร่ได้อย่างแจ่มชัด เพราะปรากฏว่าผู้นำการกบฏระดมกำลังไพร่โดยใช่แคว่คิดพระศรีอารีย์-พระมาลัย² โน้มน้าวราษฎรให้เข้าร่วมโดยมุ่งหมายช่วงชิงเมือง และขึ้นครองราชย์มากกว่าการยึดมั่นในผลประโยชน์ของไพร่อย่างแท้จริง อย่างไรก็ตาม เหตุการณ์ดังกล่าวก็สอดคล้องกับภาวะที่ไพร่ประสบปัญหา เศรษฐกิจอย่างหนัก จนไม่ลังเลใจที่จะเข้าร่วมกับการกบฏ โดยอาจคิดแต่เพียงว่า หากมีการเปลี่ยนผู้นำ ภาวะความเป็นอยู่ของประชาชนคงดีขึ้น ความหมายของการกบฏดังกล่าวในแง่ของไพร่ก็คือ ความกล้าหาญในการเข้าร่วมกับฝ่ายกบฏ และทำทลายศูนย์อำนาจรัฐส่วนกลาง ถึงแม้จะทราบว่าโทษทัณฑ์ดังกล่าวรุนแรงถึงขั้นถูกประหารชีวิต หรือถูกส่งไปทำงานหนักในคุก สภาพของตำบลงิ้วในแขวงขุนละคร ในแขวงเมืองสระบุรี ในแขวงเมืองลพบุรี หลังกบฏธรรมเถียร³ ซึ่งให้เห็นว่า จำนวนไพร่ที่เข้าร่วมมีใชน้อย และเนื่องจากกบฏถึง 2 ครั้ง

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 72.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 75-86.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 68.

คือกบฏอาณานิเขียร กบฏธรรมเดียร เกิดขึ้นในบริเวณอ่างทอง อุทัยารอบนอก ลพบุรี ซึ่งถือว่าเป็นบริเวณที่อำนาจรัฐครอบคลุมรุนแรงมากเพราะอยู่ในเขตราชธานีจึงน่าจะเป็น บริเวณที่ไพร่ถูกมุลนายกดขี่ ชูกรีกอย่างรุนแรงเช่นกัน มิฉะนั้นคงไม่เข้าร่วมกับฝ่ายกบฏ อย่างง่ายค้ายเช่นนั้น กล่าวได้ว่าถึงแม้ผู้นำกบฏจะก่อกบฏเพราะสูญเสียอำนาจทางการเมือง หรือหวังอำนาจทางการเมืองก็ตาม แต่ไพร่ที่เข้าร่วมนั้น คงเข้าร่วมเพราะทนภาวะเศรษฐกิจบีบรัดไม่ได้

เกี่ยวกับแนวคิดพระศรีอาริย์นี้ ซึ่งให้เห็นว่าในพุทธศาสนาก็มีแนวคิดความเชื่อใน ลักษณะการปฏิวัติสังคมนที่ก้าวหน้าแฝงอยู่¹ คือเชื่อว่าหลังจากยุคเชีย จะมีพระศรีอาริย์-เมตไตรย ซึ่งเป็นพระพุทธเจ้าองค์หนึ่งลงมาโปรด ยุคสมัยนั้นจะเป็นยุคสมัยที่ไม่มีการกดขี่ ชูกรีกราชฎร มนุษย์ทุกคนมีความเท่าเทียมกัน มีความอุดมสมบูรณ์พูนสุขโดยถ้วนหน้า แสดงว่ามีความซัดแย้งในความเชื่อศาสนาพุทธ คือ

¹ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และประนุช ทรัพย์สาร. "เจ้าผู้มีบุญหนองหมากแก้ว," ใน รวมบทความประวัติศาสตร์, 1(กรกฎาคม 2523), หน้า 80.

พุทธศาสนาหินยาน โดยทั่วไปเคร่งครัดการเน้นกฎแห่งกรรม การทำบุญ ซึ่งชนชั้นผู้ปกครองนำไปใช้อธิบายความชอบธรรมที่จะปกครองประชาชนได้อย่างมีประสิทธิภาพ แต่อีกด้านหนึ่งก็มีแนวคิดเกี่ยวกับพระศรีอาริยมะตไตรย ที่ผู้ถูกปกครองอาจยกมาเป็นแกนนำในการต่อต้านรัฐได้

อย่างไรก็ตาม ปัญหาดังกล่าวยังขึ้นอยู่กับเงื่อนไขอื่น ๆ อีกคือ พุทธศาสนาที่รับการเผยแพร่ให้นำไปปฏิบัตินั้น ใครเป็นศูนย์กลางนำ และนำไปปฏิบัติอย่างไรเห็นคติพุทธข้อใด โดยหลักธรรมพุทธศาสนามีความสมบูรณ์ และเป็นสังฆกรรมแต่การนำไปใช้โดยเน้นประเด็นใดประเด็นหนึ่งอาจทำให้เกิดผลกระทบที่ไม่เป็นไปตามคติพุทธดังกล่าวได้ ดังตัวอย่างของพฤติกรรมที่สะท้อนความขัดแย้งในคติความเชื่อทางพุทธศาสนาซึ่งกล่าวข้างต้น ประเด็นที่น่าพิจารณาเพิ่มขึ้นก็คือ ถึงแม้ว่าผู้นำการกบฏจะนำแนวคิดเกี่ยวกับพระศรีอาริยมะตไตรย ที่เน้นความเท่าเทียมกันของมนุษย์ การปราศจากการกดขี่มาเป็นแกนนำประชาชน ในทางปฏิบัติก็ไม่มีพฤติกรรมอันใดที่จะแสดงให้เห็นว่า ถ้าผู้ก่อการกบฏประสบความสำเร็จในการก่อการกบฏจะสร้างสังคมเช่นนั้นขึ้นมาได้ การนำแนวคิดพระศรีอาริยมะตไตรยมาเป็นแกนนำจึงเป็นอุดมการณ์ที่ไม่อาจปฏิบัติให้เป็นจริงได้ นั่นคือผลของการนำคติดังกล่าวมาใช้เป็นแกนในการก่อการกบฏคงไม่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของระบบเดิม แต่อาจเป็นการผ่อนคลายการกดขี่ชั่วคราวไปบ้าง ซึ่งข้อนี้แนวคิดเกี่ยวกับพระศรีอาริยมะตไตรยก็มีข้อจำกัดในตัวเองเช่นกัน

แนวคิดเกี่ยวกับพระศรีอาริยมะตไตรย จึงเป็นแนวคิดที่สะท้อนความยากลำบากของไพร่ ความไม่พอใจของไพร่ต่อระบบการส่งส่วยภาษีอากรในระดับที่เกินกำลังของไพร่ และเป็นความหวังของผู้ถูกเอารัดเอาเปรียบในเชิงอุดมการณ์มากกว่าการเป็นแนวคิดที่กำหนดปฏิวัติ หากถือคำขมขระที่ฐานนี้มองเห็นว่าไพร่สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีภาวะความเป็นอยู่ ความรู้สึกต่อระบบไพร่อย่างไรในกฎพระสงฆ์ ซึ่งตราขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2344 มีข้อความตอนหนึ่งกล่าวว่า "ทุกวันนี้ สัตว์ทั้งปวงทั้งใจนาคูศลสิ่งใดกรวดน้ำปราณจะพบพระพุทธบาทสมเด็จพระศรีอาริยมะตไตรเจ้า"¹

¹ "กฎพระสงฆ์ 1," ฎหมายตราสามดวง, 4: 167.

ข. หมู่บ้าน

1. ลักษณะพื้นฐานของหมู่บ้าน

เราอาจจะได้ยินว่า ชาวเวียงจันทน์และเวียงจันทน์เจ้าพระยาตอนล่างชาวแคว้นกำลังคน
ความหมายที่แท้จริงก็คือ รัฐบาลกลางแรงงานและยังมีความต้องการแรงงานที่จะทำการผลิตเพื่อส่งส่วย
ออกจากลาวได้ การสถาปนารัฐในรูปของอาณาจักรคือปัจจัยที่กระตุ้นให้รัฐเกิดความต้องการแรงงาน¹
เพราะราษฎรที่ทำการผลิตในชนบทหรือในหมู่บ้านต่าง ๆ สามารถดำรงอยู่ได้ โดยทำนา ทำหัตถกรรม
แบบพอเพียงและเลี้ยงตัวเองอยู่ได้

กล่าวได้ว่าก่อนการสถาปนารัฐหรือชุมชนเมืองที่เกิดขึ้นในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยา
ได้เติบโตมาจนพอสมควรแล้ว ชุมชนเมืองเหล่านี้มีความสัมพันธ์กันทั้งในหมู่บ้านภายในเมือง และผู้นำ
ระหว่างเมืองทั้งในรูปของการสมรสกันและผูกพันร่วมกันเป็นกลุ่มผลประโยชน์ร่วมกัน มีวิถีชีวิตและ
วัฒนธรรมเดียวกันและเนื่องจากผู้นำเหล่านี้มีราษฎรที่ประกอบ เกษตรกรรมแบบลุ่มน้ำขึ้นต่อ จึงก่อ
ให้เกิดการจัดตั้ง การควบคุมคนระดับหนึ่งในชนบทแล้ว ทั้งตำแหน่งที่ปรากฏอยู่ตั้งแต่ชาวไทยอพยพมา
จากทางเหนือ คือ ชุน หมื่น พัน ร้อย สิบ หัวปาก หัวหมู ยังมี การก่อสร้างวัด ศาสนสถาน ซึ่ง
ต้องใช้กำลังคนและการอุทิศกำลังคนให้ศาสนสถาน รูปแบบของชุมชนที่ถาวรก็เกื้อหนุนขยายตัวขึ้น

¹ดู "พระไอยการลักษณะโจร มาตรา 59" กฎหมายตราสามดวง, 3:250 ระบุโทษผู้ลักลอบ
ค้าไพร่
^ ทาสหรือแรงงานว่า "ผู้ใดลักไพร่ฟ้าข้าคนทวนชายแก่ประเพณีอันมาทางเมือง ขาดลงเรือลงสำเภาก็ดี
เอาสินจ้างแลส่งคนให้แก่ประเพณีทางเมืองก็ดี แลจับใครรู้ควยประการใด พิจารณาเป็นสัจ ทานให้ชายผู้
ร้ายนั้นเสีย ส่วนทางประเพณีให้แก่เจ้าไว้ให้ไหมฉันโจรนั้นแล"

ยังไม่มีหลักฐานที่จะระบุแน่นอนว่าพลเมืองของไทยสมัยอยุธยากระทั่งรัตนโกสินทร์มีจำนวนเท่าใด อัคราการเพิ่มเท่าใด แต่ก็มีบันทึกของชาวต่างประเทศคือ ลาลูแบร์กล่าวว่า รัฐสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชสำรวจประชากรมีอยู่เพียง 1 ล้าน 9 แสนคน แต่ในความเป็นจริงคงมากกว่านั้น คือมีผู้หลบหนีราชภัยไปซ่อนตามป่า¹ ส่วนจอห์น ครอเซอร์ค กล่าวไว้เมื่อประมาณปี พ.ศ. 2366 ว่า พลเมืองไทยมีอยู่ประมาณ 5 ล้านคน² ไม่ว่าจำนวนพลเมืองจะเป็นเท่าใด สภาพความเป็นจริงอย่างหนึ่งหลังสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นแล้ว ยังมีพื้นที่ว่างเปล่ารอการหักร้างถางพงถึงครึ่งหนึ่งของราชอาณาจักร³ แสดงว่าความต้องการแรงงานยังมีอยู่สูงมาก และอัคราเฉลี่ยของพลเมืองต่อพื้นที่ก็เพียง 25-30 คนต่อ 1 ตารางไมล์⁴ สาเหตุของสภาพการณ์เช่นนี้ส่วนหนึ่งมาจากภาวะสงครามที่ทำให้อาณาเมืองสูญเสียพลเมืองและโรคระบาดที่คร่าชีวิตพลเมืองครั้งละมากมายในภาวะที่การแพทย์ไทยยังล้าหลังและผูกยึดไว้กับการรักษาด้วยวิธีการทางไสยศาสตร์

¹ ช็อง เดอ ลาลูแบร์, ราชอาณาจักรสยาม, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, หน้า 47.

² เอกสารครอเซอร์ค, แปลโดย ไพโรจน์ เกษแมนกิจ, หน้า 95.

³ ปาเลกัวซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย, หน้า 3.

⁴ James C. Ingram, Economic Change in Thailand 1850-1970, p.7.

จำนวนพลเมืองที่มีอยู่ทั้งหมดประมาณ 85-90เปอร์เซ็นต์ อาศัยอยู่ในชนบท¹ ประกอบอาชีพเกษตรกรรม และครึ่งหนึ่งของพลเมืองทั้งประเทศกระจุกตัวอยู่ที่บริเวณภาคกลาง² หรือวงเขตราชธานีของกรุงศรีอยุธยาและกรุงรัตนโกสินทร์

บ้านเรือนของชาวนาในชนบท³ มีทั้งการปลูกขยตามริมแม่น้ำลำคลอง ตามที่ราบ เนินเขา ภูเขา ห่างจากลำคลองแต่มีสระน้ำหรือบึงขนาดใหญ่ตามริมทางเกวียน ตามที่นา ที่สวนของตนเอง การสร้างที่อยู่อาศัยก็ใช้วัสดุง่าย ๆ ที่หาได้ในท้องถิ่น ชาวนาในชนบทส่วนใหญ่ยากจน บ้านของชาวนาจน จึงมีขนาดเล็ก ปลูกติดดิน พื้นดินเป็นพื้นเอน ฝาบ้านทำด้วยกระแฉงหรือต้นจาก หลังคามุงจาก หรือใบไม้ใหญ่อย่างอื่น ๆ มีแคร่ไม้เป็นที่นั่งนอน มีประตูบานประตูเดียว เสาบ้านใช้ไม้รวก บริเวณบ้านมีเนื้อที่ส่วนหนึ่งปลูกพืชผักที่รับประทานได้ในชีวิตประจำวัน เช่น พริก มะเขือ หากชาวนาผู้ใดมีฐานะดีขึ้นก็มักจะสร้างบ้านด้วยไม้จริง บ้านชั้นเดียวใต้ถุนสูง หลังคามุงจากหรือใบไม้ใหญ่อย่างอื่น เสาบ้านใช้ไม้เนื้อแข็ง⁴

สภาพครอบครัวไทยประกอบด้วยราษฎรที่เป็นญาติพี่น้องกัน หรือเกี่ยวดองเป็นญาติกันไม่ฝ่ายพ่อก็ฝ่ายแม่ จึงไม่มีการใช้นามสกุล ระบบครอบครัวไทยยอมรับทั้งญาติฝ่ายพ่อและฝ่ายแม่ แต่หนักกับบรรพบุรุษ⁵ ย้อนขึ้นไปเพียง 3 ชั่วคน คือ ตนเอง พ่อ แม่ ปู่ย่า ตายาย

¹ คุสุวิทย์ ไพบยวัฒน์, วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ. 2394-2475, (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค, 2525) หน้า 45.

² James C. Ingram, Economic Change In Thailand 1850-1970, p.8.

³ คุชี่มอง เคอ ลาดูแบร์, "เรื่องเรือนไทยในชนบท," ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 129-130. และ 134.

⁴ คุสุวิทย์ ไพบยวัฒน์, วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ. 2394-2475, หน้า 49-50.

⁵ เสรีรโกเศศ, "ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน," การศึกษาเรื่องประเทศไทยและชีวิตชาวไทยสมัยก่อน (พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2515), หน้า 356-359.

การขยายตัวของครอบครัวไทย อยู่บนพื้นฐานของการแต่งงาน ซึ่งผู้ชายจะเป็นฝ่ายไปอาศัยอยู่ที่บ้านผู้หญิงหลังจากแต่งงานแล้ว เพื่อช่วยทำไร่นา¹ ลักษณะของครอบครัวไทยเป็นแบบครอบครัวผสม (Complex Family) และมีลักษณะครอบครัวแบบขยายตัว (Extend Family) อยู่ด้วย² กล่าวคือเมื่อบุตรชานาแต่งงานแล้วก็จะตั้งบ้านเรือนอยู่ร่วมกับบิดามารดาเพื่อช่วยทำนาขยายเนื้อที่นา เพิ่มพูนผลผลิตข้าวให้พอเพียงแก่ครอบครัว จึงเกิดเป็นหมู่เรือนขนาดย่อม³ นานวันเข้าก็กลายเป็นเรือนหมู่ขยายใหญ่ขึ้น จนกลายเป็นหมู่บ้านได้⁴ การขยายตัวเช่นนี้เรียกว่า ครอบครัวผสม นอกจากนี้ ผู้เป็นบุตรหรือวงศ์สาคนาญาติ อาจไปตั้งบ้านเรือนอยู่ในที่แห่งอื่น นานวันเข้าก็กลายเป็นชุมชนใหญ่ขึ้น แต่ก็ยังติดต่อไปมาหาสู่กับหมู่บ้านเดิมของตนในเวลาจำเป็น⁵ ลักษณะเช่นนี้เรียกว่าครอบครัวแบบขยายตัว แต่ไม่ว่าจะขยายตัวด้วยวิธีใด ลักษณะพื้นฐานของระบบครอบครัวของชาวนาในชนบทมีลักษณะความสัมพันธ์แบบวงศ์ญาติแน่นแฟ้นมากแม้กระทั่งปัจจุบันนี้คนในชนบทจึงสามารถได้เรื่องบรรพบุรุษของตนอย่าง เกี่ยวข้องกันตั้งแต่ในอดีตกาล

บทบาทของสตรีในชนบทในแง่แรงงานเด่นชัด นับตั้งแต่ผู้ชายเริ่มย้ายเบนไปสู่การเป็นผู้พิทักษ์ของหมู่บ้าน และถูกรัฐเกณฑ์แรงงานในสมัยต่อมา ด้วยเหตุนี้การทำงานในท้องนา การค้าขาย การงานเล็ก ๆ น้อย ๆ ทั้งงานบ้าน งานฝีมือจึงตกเป็นงานของฝ่ายหญิง แม้นยามเด็กผู้ชายก็มีโอกาส

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 299 .

² สุวิทย์ ไทพยวัฒน์, วิวัฒนาการ เศรษฐกิจชนบทใน ภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ. 2394-2475, หน้า 47.

³ เสรีบุร โภคเศศ, "ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน," การศึกษา เรื่องประเทศไทยและชีวิตชาวไทยสมัยก่อน, หน้า 319-320

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 324 .

⁵ สุวิทย์ ไทพยวัฒน์, วิวัฒนาการ เศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย พ.ศ. 2394-2475 หน้า 48.

ไปเรียนหนังสือกับพระแต่ผู้หญิงถูกเก็บไว้กับบ้านทำงานครัว ตักน้ำ ตักข้าว เก็บฟืน หักฟืน หุงข้าว
ทอดผ้า เย็บปักถักร้อยและเลี้ยงน้อง¹ เป็นต้น เท่ากับว่า แรงงานหญิงเป็นรากฐานที่สำคัญมากของ
เศรษฐกิจระดับชุมชน

พัฒนาการขั้นตอนหนึ่งของหมู่บ้านคือ การปรากฏ "นักเลงโต" ในหมู่บ้านหรือในหลาย ๆ
หมู่บ้านรวมกัน ทั้งนี้เพราะสภาพของชนบทที่มีการรบกวนกันระหว่างหมู่บ้าน การลักทรัพย์ เช่นการ
ขโมยควาย² จำเป็นต้องมีใครคนใดคนหนึ่งขึ้นมาเป็น "คนเก่ง" ของหมู่บ้านหรือตำบลนั้น เพื่อเป็น
ผู้นำในการพิทักษ์รักษาความปลอดภัยให้คนในหมู่บ้าน

นักเลงโตมีหน้าที่ดูแลป้องกันคนในหมู่บ้านจากการข่มเหงรังแกของนักเลงควาย นักเลงโต
หรือโจรผู้ร้ายจากหมู่บ้านอื่น ๆ³ พัฒนาการของนักเลงโตจึงกลายเป็นพ่อบ้านได้ไม่ยากนัก และ
สามารถรับใช้ราชการได้ โดยเป็นหัวหน้าควบคุมการทำงานของไพร่ที่ถูกเกณฑ์แรงงาน⁴ ในแง่
นี้การเป็นนักเลงโตจึงเป็นที่นิยมและสนับสนุนของชาวบ้านควาย เพราะชาวบ้านถือว่านักเลงโตเป็น
คนดีคนหนึ่งหรืออย่างน้อยที่สุดก็เป็นพวกของตน⁵ อย่างไรก็ตาม ฝ่ายรัฐเคร่งครัดต่อการปราบปราม
โจรผู้ร้ายลักวัวควายมาก เหมือนถือว่าวัวควายเป็นสัตว์สำคัญของชาวนาและอาจต้องการกำหราบ
"นักเลงควาย" มิให้แผ่อิทธิพลมากขึ้น ซึ่งจะเบียดเบียนรัฐหากควบคุมไม่ได้ จึงกำหนดบทลงโทษว่า
หากเป็นผู้ร้ายลักโคกระบือ ให้เอาโคกระบือคืนเจ้าทรัพย์ เอาทรัพย์สินของผู้ร้ายจ่ายเป็นเงินพดด้วง

¹ เสฐียรโกเศศ, "ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน," การศึกษาเรื่องประเพณีไทยและ..., หน้า 451.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 381.

³ เรื่องเดียวกัน.

⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำวรวงศ์ราชนาภาพ, นิทานโบราณคดี (กรุงเทพฯ;
สำนักพิมพ์ศิลปวัฒนธรรม, 2513) หน้า 187.

⁵ เสฐียรโกเศศ, "ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน," การศึกษาเรื่องประเพณีไทยและ..., หน้า 381.

ราชการ แล้วตัวบุตรภรรยาของผู้ร้ายเข้าไปในกรุง ตัวผู้ร้ายจะถูกสักหน้าและถูกใช้งานจนกว่าจะตาย ส่วนบุตรภรรยาให้จ่ายเป็น "คนนำร้อน" คือ จ่ายเป็นม้าเหินจแกมูสนายเป็นไพร่สม หากไม่มีทรัพย์สินของกลางจ่ายเจ้าทรัพย์ให้ครบถ้วน ก็ให้ขายบุตรภรรยาใจผู้ร้ายตึงเงินมาจ่ายเจ้าทรัพย์และเป็นค่าพินัยหลวง¹

แม่หมูนานจะอยู่โคกเดี่ยว หรือกระจุกตัวกันอยู่ใกล้หรือไกลจากราชธานีเพียงใดก็ตาม ในฐานะที่เป็น "ฐานเศรษฐกิจ" หมูนานมีความสำคัญต่อ "ระบบเศรษฐกิจอยุธยา" อย่างมีอรรถประโยชน์ ฉะนั้นหน้าที่อย่างหนึ่งของรัฐก็คือ ความพยายามควบคุมหมูนานในกฎหมายตราสามดวง ปรากฏข้อความที่ชี้ให้เห็นความพยายามของรัฐในส่วนนี้อย่างเด่นชัด นอกจากการเร่งรัดให้นายบ้าน นายแขวง นายอำเภอ ผู้รั้งกรมการและเจ้าเมืองทำการเก็บส่วย เก็บอากรนา จากชาวบ้าน ยังกำหนดให้มีหน้าที่ควบคุมกำลังคน ทำบัญชีเลิกไพร่ และควบคุมการข้ามแดน การค้าขายข้ามแดนคือ

การควบคุมกำลังคน

หน้าที่อย่างหนึ่งของผู้ใหญ่บ้าน ก็คือทำบัญชีจำนวนคนในหมู่บ้าน ถ้าขี้วักกล่าวตรวจตราชาวบ้านอยู่เนื่อง ๆ หากเห็นว่าผู้ใดแสดงนิสัยกักขะหยามขำมีแนวโน้มน่าจะเป็นโจรก็ให้เอาตัวไปทำสวดสาบานต่อหน้าพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ และเรียกทนายหน้าไว้ครั้งหนึ่งก่อน หากผู้นั้นประพฤติผิดมิชอบอยู่อีก ก็ให้จับตัวมาส่งให้ผู้รักษามืองผู้รั้งกรมการลงโทษตามกฎพระอัยการ หากมีผู้ใดซึ่งอยู่ทางบ้านไม่ว่าเป็นญาติสนิทมิตรสหาย เพื่อนฝูงของชาวบ้านไปอาศัยในบ้านของลูกบ้านผู้ใด เกินกว่าหนึ่งคืนขึ้นไปให้เจ้าเรือนเอาตัวผู้อาศัยนั้นมาแสดงต่อผู้ใหญ่บ้าน และผู้ใหญ่บ้านจะต้องไปตามดูให้รู้ว่า ผู้นั้นเป็นมาวไพร่ของผู้ใด อยู่บ้านใดตำบลใด มาอาศัยที่บ้านเจ้าเรือนด้วยเหตุใด ให้รู้จักหน้ารู้จักชื่อไว้ หากกลับเมื่อไรก็ต้องมาลาผู้ใหญ่บ้าน²

¹ "พระราชกำหนดเกล้า มาตรา 14", "กฎหมายตราสามดวง" 4:352.

² เรื่องเดียวกัน, "พระราชกำหนดเกล้ามาตรา 12", หน้า 341-342.

หากเจ้าหน้าที่พบบุคคลตั้งแต่ห้าคนขึ้นไปก็ พวกคนชุมนุมอยู่นอกกลางป่าก็ ถ้าเห็นผู้มีพิธีให้จับกุมเอาตัวมาไต่ถาม เรียกเอาหนังสือเบิกค่านปิดทรามาดู หากมีใบเบิกค่านเห็นว่าจะไม่ใช่ผู้ร้ายจึงปล่อยตัวไป¹

การควบคุมการค้าภายในชนบท

การเดินทาง "ลวงอำเภอด้านเมืองอื่น" ไม่ว่าจะไปทางวัวควายที่ถูกลักไป หรือไปซื้อขายแลกเปลี่ยน ข้างมาโคกระบือสิ่งใด ๆ ก็ดี จะต้องมีการเบิกค่านจากผู้รักษาเมือง ผู้รังกรมการ และผู้ใหญ่บ้านนายอำเภอคนใดคนหนึ่ง ซึ่งในตราเบิกค่านจะระบุว่าผู้นั้นชื่ออะไร อยู่ที่ไหน ไปทำกิจธุระใด มีปืนเครื่องศาสตราวุธไปด้วยหรือไม่ ไปด้วยกี่คน ถ้าเป็นการไปเพื่อขายวัวควาย เจ้าของจะต้องแจ้งผู้รักษาเมือง ผู้รังกรมการ นายบ้าน นายอำเภอผู้ใดคนหนึ่ง ซึ่งอยู่ใกล้ทิศต่อสะดวก ฝ่ายเจ้าหน้าที่จะถามว่าข้างมาวัวควายซึ่งซื้อขายกันนั้นเป็นลูกคอก หรือว่าซื้อต่อมาจากใคร ซื้อขายกันราคาเท่าใด แลกเปลี่ยนกันประการใด ฝ่ายเจ้าหน้าที่จะต้องเขียนกฎหมายระบบรูปพรรณข้างมาวัวควายที่ซื้อขายกันนั้นให้ละเอียด เมื่อผู้ซื้อซื้อเรียบร้อยแล้วจะต้องมีใบเบิกค่านจากเจ้าหน้าที่กำกับไว้สำหรับเป็นหลักฐานการซื้อขายและผ่านแดน²

2 พิธีกรรมและความเชื่อ

ก) พิธีกรรมและความเชื่อ

พิธีกรรมของชาวนาที่แสดงออกในกระบวนการเกษตรมีอยู่ทุกขั้นตอนของการทำนํานับตั้งแต่การบุกเบิกที่ดิน การหักล้างอาจพวงจะทอง เช่นสังเวยขออุปฐากจากเจ้าที่เจ้าป่าเสียก่อน³ หลังจากนั้นในช่วงระยะเวลาตั้งแต่เริ่มไถกระทั่งเก็บข้าวเปลือกเข้ายุ้ง ฉาง ยังมีพิธีกรรมอีกมากมาย คือ

¹เรื่องเดียวกัน, หน้า 343-344.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 340.

³เสฐียรโกเศศ, "ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน," การศึกษาเรื่องประเพณีไทยและ..., หน้า 321.

ปกติชาวนาเริ่มทำนาตั้งแต่ขึ้นค่ำเดือน 6 และมักจะเลือกวันคู่มากกว่าวันคี่ โดยดูจากสมุค
 คำรา หรือพระที่ท่านรู้โหราศาสตร์ ก่อนหน้าเวลาฤกษ์ ก็ปลูกศาลพระภูมินา ซึ่งเรียกว่าศาล
 เพียงตา ๗ ที่ใดที่หนึ่ง ใกล้อันนา (พื้นที่นาที่มีคันดินกั้นไว้โดยรอบ ๆ เป็นกระทง ๆ เป็นสี่
 เหลี่ยม) ซึ่งกำหนดไว้เป็นที่แรกนา มีเครื่องบูชาและเครื่องสังเวทโดยเฉพาะข้าวสังเวท ภาชนะ
 ใส่เครื่องสังเวทเป็นกระทงหรือใบตอง ซึ่งเป็นความเชื่อที่คล้ายกับชาวอินเดียนั้นสูงคือเชื่อ
 ว่า ใบตองสะอาคบริสุทธิ นอกจากนี้ก็มีดอกไม้รูปเทียน รูปนั้นชาวบ้านทำเองไม่ได้ก็ต้องขอจาก
 พระขณะบูชาก็กล่าวคำอ้อนวอนเช่น ขอให้ท่านาได้ผลบริบูรณ์ อย่าให้ภัยพิบัติ เช่น ปลูกดี หนูกดี
 หนอนกิน สำหรับชาวนาภาคอีสานเรียกศาลพระภูมินาว่า ผีตาแยก หรือ ผีตาแรกและเช่นสังเวท
 ค่ายคอไก่เป็นการเสี่ยงทาย ในแขวงจังหวัดอุษุขยา ทำขงรูป 3 เหลี่ยม 4 ขง สีอะไรก็ได้
 ไปปักที่นาของตนมุมใดมุมหนึ่งทางทิศเหนือ ปักเรียงกันเป็นรูปสี่เหลี่ยมแล้วนั่งลงอ้อนวอนแม่โพสพ
 แม่ธรณีและพระภูมิเจ้าที่ กรรทำพิธีหาฤกษ์วันแรกนาก็ถือเป็นเรื่องสำคัญของชาวนามาก บาง
 ครั้งก็อาศัยจากผู้อื่น เช่น ผู้ใหญ่บ้าน แม่ลงมือใดแรกนา ก็ต้องไถให้ถูกทิศทางที่เป็นมงคล การไถ
 ไถเพียงสามรอบพอเป็นพิธีเท่านั้น บางแห่งก็ลงมือไถนาตามปีของผู้ทำนา เช่น เกิดปีชวด แรก
 ไถวันอาทิตย์ เด็กปีฉลู แรกไถวันพุธ เป็นต้น ¹

ก่อนลงมือปักดำ ก็มีการจัดเครื่องสังเวทบูชาพระภูมินาที่สร้างคราวแรกนาอีกครั้งหนึ่ง
 และต้องปักดำในนาอันที่แรกนาก่อนอันอื่น นาอันแรกนี้คือนาที่ใช้ปลูกข้าวซึ่งจะให้เป็นพันธุ์ข้าว
 ปลูกในปีต่อไป เพราะถือว่าเป็นข้าวซึ่งทำคามฤกษ์ตามพิธี ²

เมื่อข้าวตั้งท้อง ชาวนาจะทำพิธีทำขวัญแม่โพสพ ทางจังหวัดอุษุขยา เลือกวันศุกร์
 เป็นวันทำขวัญ เห็นจะถือเคล็ดเอาเสียงของชื่อนั้นว่าสุขหรือสุกก็ได้ เวลาทำพิธีอยู่ระหว่าง

¹ เสฐียรโกเศศ, "ชีวิตของชาวนา," ประเพณีเบ็ดเตล็ด (กรุงเทพฯ:สำนักพิมพ์สมามคม
 สังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2508, หน้า 135-139.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 152.

15-17 นาฬิกา จัดเครื่องสังเวชไปทำพิธีที่นาตรงที่ปักธงไว้เมื่อแรกนา มีการเอาแป้งหอม น้ำมันหอม ประพรมใบข้าวต้นข้าว เอาหวี ๆ พอเป็นกิริยาที่ใบข้าวเป็นการแต่งตัวแม่โพสพ ส่วนในภาคใต้ภาคเภาไชยาและทางจังหวัดราชบุรี ก็มีการเช่นสังเวชเช่นกัน โดยเฉพาะชาวนา จังหวัดราชบุรี มีพิธีสังข์ข้าวบิณฑ์ ซึ่งรับอิทธิพลพรหมณ์ที่มีข้าวบิณฑ์บูชาเป็นเปตพลี ¹

เมื่อถึงฤดูเกี่ยวข้าวก็ต้องเกี่ยวข้าวในนาอันที่แรกนาก่อนในช่วงเวลาเกี่ยวข้าวปัจจุบัน มีการร้องเพลง เต็มกำรำเคียว แต่ประเพณีเดิมคงจะไม่ใช้เล่นเพลงเกี่ยวข้าวเพื่อความรื่นเริง อาจเป็นการร้องรำเกี่ยวกับพิธีเกี่ยวข้าวตามคติความเชื่อถือ ²

พอชนข้าวสู่ลานเรียบร้อยแล้ว ก็ไปเก็บรวงข้าวที่ตกเรียวยาวในอันนา เรียกว่าไปเรียก อันเชิญข้าวแม่โพสพ เมื่อเวลาจะเก็บจะกล่าวคำว่า แม่โพสพเจ้าขาเชิญมาขึ้นยุงนางอย่าหลงอยู่ในทุ่งในทางในนาในไร่ ให้หนูก้นกบคาบ เชิญไปอยู่ที่สำราญเป็นสุขเลี้ยงลูกเลี้ยงหลานให้เจริญ มาเถิดมากู ข้าวที่เก็บมานี้เป็นข้าวแม่โพสพถือเป็นเหมือนชีวิตหรือขวัญของข้าว หลังจากทำบุญลานจะเอาฟางมาปนรวงข้าวนี้ ถูกเป็นหุ่นรูปแม่โพสพ นำไปเก็บไว้ในยุ้งพร้อมกับข้าวปลูกสำหรับใช้เป็นข้าวเชื้อ เชื้อปนข้าวปลูก ข้าวทำพันธุ์ต่อไป ³

ทางจังหวัดอยุธยา มีพิธีเชิญขวัญหรือขวัญแม่โพสพ เขาสู่ลานสู่บาน เครื่องกระยาบวช มีขนม กล้วยน้ำว่า ไข่ต้ม ข้าวปากหม้อปั้นหนึ่ง หรือใส่กรวยใบตองก็ได้ เครื่องนุ่งห่มใหม่ ๆ สำหรับหนึ่งคือผ้าถุงผ้า^{หม}จะเป็นค้ายหรือไหมก็ได้อย่างละผืน เลือกว่าทำพิธีเป็นวันศุกร์ เวลาเย็น ๆ เมื่อไปที่นาก็สวดปุจฉาพันคืน เอาเครื่องสังเวชออกเช่นเสร็จแล้วเอาขังคันข้าวมาผูกเป็นหุ่นรูปคนเล็ก ๆ รูปหนึ่งถือไว้ แล้วกล่าวคำเชิญแม่โพสพว่า ไต่ออกมาตราแดครว่าณอยู่กลางนาเป็นเวลานานแล้ว เชิญกลับเข้าอยู่ที่ร่มที่เย็นในลานในบ้านเสียดี แล้วพารูปหุ่นนั้นเข้ามาสู่ลานนวดข้าว

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 154-156.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 172.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 175.

ทั้งเครื่องสังเวทไว้ เมื่อข่าวถึงลานแล้วคลี่ผ้าถุงห่มสำหรับนั้นคลุมลงบนกองฟ่อนข้าวซึ่งเก็บเกี่ยวมารวมกองไว้ แล้วเอารูปหุ่นปักลงที่ผ้า สมมุติว่าแต่งตัวถุงห่มใหม่ให้แก่แม่โพสพและเอาเครื่องสังเวทอีกชุดหนึ่ง มีสิ่งของอย่างเดียวกับที่นำออกไปสังเวทที่นาเช่นและบอกเล่าต่าง ๆ ตามที่คิดเห็นว่าเป็นมงคลแก่การทำมาหากิน พิธีเช่นนี้นั้นในจังหวัดราชบุรี และแถบปักษ์ใต้ก็มี¹

หลังจากนวดข้าวแล้ว ก็เอาข้าวเปลือกไปกองไว้ตามประเภทของข้าว เอาซี่เท่ากลมมาแถมโรยไว้ตามกองข้าวเรียกว่าแถมมีหมาย ซึ่งอาจกันคนลักขโมย คือมีคนขโมยจะใคร่รู้ หรืออาจแถมให้เป็นมุลทินเพื่อเอาเคล็ดหลอกผีว่า เป็นข้าวเสียผี จะใคร่ไม่มาคอยแหย่อย่างที่เขาอื่นเคยมีคดี เจิมตู้และภาชนะต่าง ๆ เพื่อให้ผีเห็นว่าเป็นของมีมุลทินหรือไม่เช่นนั้นจะทำเครื่องหมายบอกให้รู้ว่าข้าวนั้นเป็นของผีสงเทวดา ผีจึงได้แถมได้หมายไว้²

ก่อนชนข้าวขึ้นยุ้ง ก็มีการจัดทำบุญลาน คือ ปูกละพร้าวที่ตั้งที่พระพุทธรูปและอาสน์สงฆ์ขึ้นที่ลาน ตอนเย็นนิมนต์พระมาสวดที่ลาน เจ้าภาพเชิญญาติพี่น้องและชาวบ้านใกล้เคียงมาด้วย ตอนกลางคืนอาจมีการเล่นพื้นบ้าน รุ่งขึ้นก็มีการทำบุญตักบาตร พระทำพิธีในงานบุญนี้ โดยมากเป็นสมภารเจ้าวัด จะเอาน้ำมนต์ไปประพรมข้าวแม่โพสพ และข้าวที่เก็บไว้เป็นข้าวปลูกข้าวทำพันธุ์ และไปประพรมเสาเกี่ยคและกองข้าวอื่น ๆ ความเอิกเริกของงานบุญนี้ขึ้นอยู่กับปีใดได้ข้าวน้อยด้วย³

การชนข้าวขึ้นยุ้ง จะต้องชนข้าวแม่โพสพและข้าวที่จะเก็บไว้เป็นข้าวปลูกข้าวทำพันธุ์ ทุกชนิดขึ้นก่อนพอเป็นพิธี มีการนำรวงข้าวแม่โพสพผสมกับฟางมัดผูกเป็นรูปหุ่นมีแขนขาพอเป็นพิธี สักแต่ให้รู้ว่าเป็นรูปคนนั่งกลางที่ก็แต่งตัวใส่เสื้อผ้าให้ว่าเป็นผู้หญิง ขนาด

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 175-176.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 182.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 183-184.

หุ่นไม้ใหญ่โตอะไร ส่วนมากสูงราวศอกหนึ่ง ถูกเสี้ยวแล้วเชิญไปวางไว้บนกองข้าวที่จะทำพันธุ์
 กลาวอ่อนวอนให้แม่โพสพอยู่ประจำ คอยพิทักษ์รักษาข้าวที่จะทำพันธุ์ ทางจังหวัดราชบุรีมีคติถือ
 เพิ่มเติมว่า ข้าวขึ้นงอกแล้วจะเปิดยุ้งข้าวบอย ๆ ไม้ไผ่ จะเปิดได้ต่อเมื่อจำเป็นหรือเมื่อขาย
 เมื่อจะไปเปิดยุ้งต้องจุกหูแม่โพสพเสียก่อน ทางจังหวัดอยุธยา ทำพิธีเปิดยุ้ง โดยใช้น้ำ
 วันศุกร์เช่นกัน เลือกหญิงหรือชายที่เกิดปีมะโรง ซึ่งถือว่าเป็นนักษัตรที่ไม่ทำอันตรายแก่พืชพันธุ์
 ธัญญาหาร เป็นผู้ทำพิธีนำเครื่องสังเวยไปที่ลานนวดข้าว เอาทัพพีตักข้าวเปลือกที่เหลือไว้ในลาน
 ไล่ลงในขัน พร้อมกับขอพรแม่โพสพให้ข้าวมีมากมายคักคองไม่รู้จบ เมื่อตักข้าวใส่ขันเต็มแล้ว
 ก็นำขันข้าวไปเทใส่ลงในยุ้งที่เก็บข้าว เป็นอย่างข้าวเชื้อของแม่โพสพ ส่วนทางปักข์ไต่ก็มี
 พิธีเปิดยุ้ง แตกต่างกันบ้าง ¹

การเปิดยุ้งเพื่อขายข้าว ก็มีคตินิยมเช่นกัน คือห้ามเปิดยุ้งวันศุกร์ (ทางจังหวัด
 ราชบุรีเพิ่มวันพระอีกวันหนึ่ง) พิธีเปิดยุ้ง เอาขันตักบาตรตักข้าวเปลือกไว้ขัน 1 ถักคราวนี้
 ไม่ต้องใช้ทัพพีตัก แล้วกลาวคำเชิญ แม่โพสพว่าอย่าตระหนกตกใจ ขอเชิญมิ้งขวัญอยู่กับเหย้า
 เป้ากับนา ท่อไปก็ทวงข้าวขายได้ ข้าวที่ตักไว้ขันหนึ่งนั้นนำเอาไปใส่ช้อมเป็นข้าวสาร และหุง
 ใส่บาตรถวายพระให้หมกกลับไป ทางปักข์ไต่เพิ่มวันถือห้ามเอาข้าวออกจากยุ้ง คือ วันพระ
 วันสารท วันเข้าพรรษา วันกฐินสงกรานต์ วันจมน้ำ จมเดือน คือวันตั้งแต่แรม 13 ค่ำ
 เดือน 5 ถึงขึ้นค่ำเดือน 6 โดยถือว่าวันเหล่านี้แม่โพสพต้องการสงบสติอารมณ์ หรือสมาทาน
 ศีลทำสมาธิ ภาคอื่น ๆ ก็ปรากฏเช่นกัน เวลาจะเอาข้าวไปขายต้องออกชื่อแม่โพสพขอขมาโทษ
 ทุกคราว ²

นอกจากนี้ หากปีใดที่ฝนฟ้าไม่ตกต้องตามฤดูกาล ก็จะประกอบพิธีกรรมเพื่อความอุดม
 สมบูรณ์ คือ พิธีแหนางแมว บันเมฆ จุกบองไฟ เป็นต้น พิธีกรรมเหล่านี้สัมพันธ์กับความเชื่อที่ว่า
 พืชพันธุ์จะงอกงามได้ก็เพราะฝน ซึ่งมีสรวงเทวดาอยู่บนฟ้า ประทานลงมาให้ ส่วนแผ่นดินสมมติว่า
 เป็นแม่ธรณีกับน้ำเชื้อจากเทวดาไว้ในอุทรคือ ในดิน ทอมาก็เกิด

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 185-186.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 186-187.

พืชพันธุ์ขึ้น การที่ฝนแล้งเป็นเพราะเทวดาสีมหรือไม้ทำหน้าที่ของท่าน จึงต้องหาอุบายทางไสยศาสตร์ บังคับท่านนางอ่อม จึงเกิดเป็นพิธีกรรมดังกล่าว การต่อสู้กับธรรมชาติ ความหวาดกลัวภัยพิบัติที่ไม่อาจหาสาเหตุได้ ทำให้คนหันไปเชื่อผีและนับถือผี เพื่อความอบอุ่นใจ¹ นอกจากนี้ ศัตรูต้นข้าว เช่น หนู ตกแตน หนอน ปู เหลือบ ที่กัดกินต้นข้าวที่ละมาก ๆ ก็ทำให้ชาวนาไม่สามารถอธิบายได้เช่นกันว่า ทำไมผีหนึ่ง ๆ จึงมีสัตว์ดังกล่าวจำนวนมหาศาลมาทำลายต้นข้าว มีหลักฐานว่าหลังเสียกรุงศรีอยุธยา ศัตรูของชาวนา คือ หนู โดยกัดกินต้นข้าวขณะที่สุด²ซึ่งในปัจจุบันในบริเวณอยุธยาก็ยังเป็นเช่นนั้น

ก่อนที่ชนบทจะรับอิทธิพลความเชื่อทางพราหมณ์ และพุทธ ชาวมานในชนบท นับถือหรือเชื่อเรื่องผีมาก่อน ผีคือสิ่งลึกลับ มีอำนาจเหนือคน อาจให้ร้ายต่อคนได้ เช่น เชื่อว่า มีเจ้าที่ เจ้าทุ่ง เจ้าป่า เจ้าท่า เจ้าเรือน เจ้าเขา³ และมีบางประเภทก็ให้ร้ายต่อคนเช่น ผีกระสือ ผีกะหัง เป็นต้น จึงเกิดมีพิธีกรรมต่าง ๆ เพื่อทำให้ผีพอใจและไม่ทำร้ายต่อมนุษย์ เช่น พิธีขอขมาเจ้าที่ เมื่อจะหักรวงฉางพง พิธีลงบูชาเสาเรือนเอก ซึ่งถือว่ามีเจ้าเรือนสิ่งสถิตย์ เช่น เตาในเตาหลุมบ้าน ก็มีศาลเจ้าที่ ท่อม่าได้รับอิทธิพลพราหมณ์จึงเรียกศาลพระภูมิเจ้าที่ และเมื่อได้รับอิทธิพลพุทธศาสนา ก็มีการสร้างวัดเป็นศูนย์รวมจิตใจลคบทฆาตของ ศาลพระภูมิเป็นเทพารักษ์⁴

คติพราหมณ์ และพุทธมีเรื่องราวทางไสยศาสตร์ปนอยู่เสมอ ๆ แม้ว่าศาสนาพุทธสอนให้รู้จักใช้ปัญญาคิดด้วยเหตุผล แต่ศาสนาพุทธที่แพร่ขยายให้ชาวย้านยอมรับนับ

¹ เสฐียรโกเศศ, "ชีววิทยาไทยสมัยก่อน," การศึกษาเรื่องประเพณีไทยและ..., หน้า 374-375.

² สมศรี เอี่ยมธรรม, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา ฉบับบูรณะ, หน้า 209.

และ ดู ชิมอง เคอ ลาตูแบร์, ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 66 กล่าวถึง ตัวแมลงกินต้นข้าวของชาวนา.

³ เสฐียรโกเศศ, "การนับถือผี;" การศึกษาเรื่องประเพณีไทยและชีววิทยาไทยสมัยก่อน, หน้า 199.

⁴ เล่มเดียวกัน, "ชีววิทยาไทยสมัยก่อน," หน้า 424.

ดึกก็มีเรื่องราวของผีหรือเทวดา เช่นกัน เช่น พระอินทร์ เป็นหัวหน้าผี การยกย่องผีต่างเทวดา ที่มีผู้นับถืออยู่เช่นนี้ ก็เพื่อให้สอดคล้องกับความเชื่อเดิมเพียงแต่เปลี่ยนให้พระอินทร์ในคติศาสนาใหม่หันมานับถือพุทธศาสนา (เทียบกับพระยาแถน ซึ่งเป็นหัวหน้าผีตามคติของไทย)¹ ลักษณะนี้สัมพันธ์กับความเชื่อเดิมของชาวบ้าน ทำให้การรับนับถือพุทธศาสนาของชาวบ้านโดดเด่นในลักษณะนี้ด้วย บทบาทของพุทธศาสนาแก่ชาวบ้านอีกประการหนึ่งก็คือ การเน้นเรื่องบุญกรรม และการสร้างบุญเพื่อไปสวรรค์ หรือไปเกิดเป็นพระอินทร์ เช่น ในงานสาธารณประโยชน์ เช่น การสร้างวัด ถนนหนทาง ศาลาทาน้ำ ชาวบ้านช่วยกันทำงาน เสร็จแล้วก็มีการฉลอง มีพิธีสวดมนต์เลี้ยงพระ พระสงฆ์มาช่วยงานหรืออาจเป็นผู้อำนวยความสะดวก ชาวบ้านคิดว่ากุศลแรง ในงานเลี้ยงหากมีเทศนา ก็เป็นการส่งเสริมส่งเสริมเพื่อประโยชน์แก่ส่วนรวม ว่าเป็นสิ่งที่ทำไม่ได้ผลบุญแรง ผู้ทำบุญก็เกิดการรู้สึกได้บุญ มีความหวังในนิมิต² จึงมีการทำบุญในรูปแบบต่าง ๆ มากมาย เช่น การทำบุญ การบริจาคทรัพย์ เป็นต้น

นอกจากนี้การนับถือบรรพบุรุษของชาวไทยคิดเป็น 3 ชั้นคน คือ ตัวเอง พ่อแม่ ปู่ย่าตายาย เท่านั้น ดึกขึ้นไปเป็นพวกทั้งดิน คนที่ตายไป ถูกเหล่าจะทองแสงงกัญญุกถเวทีกัญญะพมเมรุให้ และอาจมีการทำบุญอุทิศให้ตามเรื่องราวสมัยหลังชั้นเหลนโหล่นก็เล็กกัน ไม่มีพันธะกรณีใดๆว่าจะต้องทำ แต่ไทยมีการเซ่นไหว้บรรพบุรุษ เช่น ในวันตรุษสารท³

พิธีกรรมและความเชื่อเหล่านี้ ใกล้เคียงและกลายเป็นจารีตประเพณีสำคัญของหมู่บ้าน และถือเป็นวินัยเป็นกฎหมายไปในตัวด้วย หากใครฝ่าฝืนจารีตประเพณีเหล่านี้ก็จะถูกลงโทษ ซึ่งความเชื่อดังกล่าวไม่เพียงแต่ปรากฏขึ้นในชุมชน ชุมชน หากแต่ได้

¹ เล่มเดียวกัน, "การนับถือผี," หน้า 196.

² เล่มเดียวกัน, "ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน," หน้า 328-320.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 359.

รับการส่งเสริมจากส่วนกลางด้วยคือ

คนไข้กะสิ้อกินและเขาหาหมอยาหนึ่งเข้าในตำบลเขา และมีผู้เข้าขกหม้อ
แกงปลงแลพรากไฟเสียแลเอาไฟไปก็ ใ้หม้อไ้หม้อแกงนั้นโดยเป็นหม้อจะกลู
กระสิ้อ เหตุเขาค้างกำห่าห่าตัวกระสิ้อ ผู้นั้นเป็นกระสิ้อจึงร้อนตัวมาทำให้
เขาเสียกิจจากงั้น ถ้าแลไปกินเขา ๆ จมใจไปจับเอาจงสิ้นทั้งโคตไ้เจ้า
ตามพระโอยการ¹

และเพื่อให้พิธีกรรมต่าง ๆ ในชนบทเป็นระบบระเบียบขึ้น รัฐบาลพยายามเข้าไปมีบทบาทสร้างหลัก
การต่าง ๆ ในชนบทนำไปปฏิบัติ ในแง่เศรษฐกิจแล้ว ปฏิเสธไม่ได้ว่าชนบทสูญเสียผลิตผลไว้น้อย
เพื่อประท้วงพิธีกรรมเหล่านี้

ผู้ใดเอาดีไปไว้ในบ้านเรือน ให้พลีบ้านเรือนท่านเล่าหามหนึ่ง
หัวหมูเมียงมาตุลกลวยออย ในหม้อเสียเสียดจันไร แลให้พระสงฆ์สวด
มนต์ท่านเอาเบี้ย 12000 ในแกงหม้อ ถ้าเอาดีไปสักไว้ในที่ไรนาเรือน
สวนท่าน ให้พลีเอาชวคหนึ่ง ไ้กัวันหนึ่ง เขาเอาบุญเมียงมาตุลกลวย ราชวัด
นักรขงสวด พระพุทธรูปหนึ่ง 4 } วัน ตามพิธีเรือนบ้านไร } เรียกสวน
ท่าน ผู้คนของท่านเจ็บไข้ ไปรับใหม่ ถ้ากายหาย ให้หัวคางของซึ่งตาย
นั้นเป็นสามส่วน ไ้หม้อไซ้สวนหนึ่ง เพราะมีมหาสิจจรณามิโต²

ถ้าจะพลีบ้านเรือนเรียกสวน ไร } ให้ถักหม้อระสังข์ 7 รูป จำเรียฐระปรัก
3 วัน ฆ่าบัก 3 ชั้น ไ้ศรีสำหรับตั้ง 1 } เลวโพง 1 เซ
เรือนวงหนึ่ง สายสิ้นรอบที่จะพลีนั้น เงิน 10 } ปีพาสของวงหม้อปลัด หนึ่ง
จันไร ถ้าความนึกน้อยมากให้หัวขึ้น พระสังข์ 13 รูป ไ้ศรี 3 สำหรับ
บัก 8 ชั้น สายสิ้น 3 รอบเรือน ถ้าจะโคศเรือนวงนะ 1 } ไ้ศรี 1
โค ไ้โคแกเจ้าเรือนเจ้าไ้ เงินตักเห็นโคแกพระอั้งบัก หนึ่งจันไรนั้น³

¹"พระอัยการ เบน เสง", ฤทธบายตราสามดวง, 3:176.

²เรื่องเดียวกัน, หน้า 181-2.

³เรื่องเดียวกัน, หน้า 183.

ข) วัดกับหมู่บ้าน

การขยายตัวของพุทธศาสนาหลังกลางทศวรรษที่ 19 เป็นผลให้เกิดวัดจำนวนมาก
ในชนบท ¹ พระสงฆ์ที่เกิดขึ้นทั่วไปแผ่ขยายเข้าไปมีอิทธิพลต่อชีวิตทุก

บ้านของชาวนา และเป็นศูนย์กลางการศึกษากิจกรรมในสังคมชนบท และกลายเป็นผู้สร้างสะพาน
เชื่อมโยงราชสำนักและชาวนาขึ้นมา ²

วัดเป็นองค์กรทางพุทธศาสนา ประกอบด้วยพระสงฆ์ โบสถ์ วิหาร อาณาเขตวัดวาอาราม
ระเบียบข้อบังคับ และพิธีกรรมต่างๆ องค์ประกอบเหล่านี้เสมือนการสร้างคติความเชื่อของชุมชน
ในเรื่องของการนับถือผี เชื่อไสยศาสตร์ บุญกรรม ซึ่งเป็นนามธรรมให้เป็นรูปธรรม / ³ ^{วัดจึงเป็น}
ความหวังที่จับต้องได้ มองเห็นได้ของชาวนา ^{ยังขึ้น}

ชาวนาเชื่อถือว่าวัดเป็นที่มาแห่งศีลธรรมจรรยา ความประพฤติ ระเบียบแบบแผน จึงนิยม
ให้บุตรชายบวช ซึ่งนอกจากเป็นการทดแทนบุญคุณพ่อแม่ตามคติความเชื่อแล้วยังเป็นการกล่อมเกล่า
จิตใจ และได้รับการศึกษาอีกด้วย นอกจากนี้วัดยังเป็นศูนย์กลางของการถกถำเนิกขางต่างๆ เช่น
เมื่อผู้บวชเรียนเป็นพระสงฆ์ไม่ต้องการมรดก ก็มีเวลาฝึกหัดแรงงานต่างๆคนสามารถยึดเป็นอาชีพ
ได้เมื่อลาสิกขาบท พระสงฆ์บางรูปก็ฝึกหัดในค่านประณีตศิลป์กลายเป็นช่างฝีมือในสาขาสถาปัตยกรรม
บ้าง ประติมากรรมบ้าง จิตรกรรมบ้าง คุริยศิลป์บ้าง วรรณคดีบ้าง นาฏศิลป์บ้าง เป็นต้น
โดยเฉพาะอย่างยิ่งวัดเองก็เป็นศูนย์รวมของการปั้น แกะสลัก การเขียนภาพ การก่อสร้าง หรืออาจ
ทำไม้คาน ใบบายให้ญาติโยม เป็นต้น พระสงฆ์บางรูปก็เป็นช่างประดิษฐ์ดอกไม้ไฟ ³

¹ ศรีศักดิ์ วัลลิโภคม, กรุงเทพฯมาจากไหน, หน้า 30.

² จอห์น แบสทิน, แฮร์ เจ เบ็นคา, ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้สมัยใหม่,
หน้า 39-40.

³ เสรีรักษ์ โสภณ, "ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน," การศึกษาเรื่องประเพณีไทยและชีวิตชาวไทย
สมัยก่อน.., หน้า 440-441.

บทบาททางการศึกษาของวัดเป็นบทบาทที่สำคัญประการหนึ่ง ลาลูแบร์ กล่าวว่า ชาวสยาม จะส่งบุตรชายที่อายุ 7 หรือ 8 ขวบแล้วไปอยู่ที่วัดกับพระภิกษุสงฆ์บ้าง จะสอนให้เด็กรู้จักอ่านและเขียน และนับจำนวนเลข แต่ไม่มีการสอนพงศาวดาร กฎหมาย และศาสตร์อื่นๆ¹ ซึ่งแสดงว่า การศึกษาที่วัดเป็นการศึกษาเพียงเล็กน้อย พออ่านออกเขียนได้ และไม่ประสบความสำเร็จจริงๆ ใด คงมีบัณฑิตของปลาแก้วซ์ ซึ่งแม้ว่าเข้ามาในรัชกาลที่ 4 ก็ระบุว่า จำนวนเด็ก 100 คน ที่อยู่ตัวมา 8-10 ปี จะมีอยู่ราว 20 คน ที่อ่านหนังสือออก และมี 10 คน เท่านั้นที่เขียนหนังสือได้ด้วย²

ในส่วนที่เกี่ยวกับพระสงฆ์นั้น ใน "พระราชกำหนดเกาமாகตรา" ระบุหน้าที่ของเจ้าอธิการวัด ในส่วนที่สัมพันธ์กับการปกครองว่า ให้เจ้าอธิการ "เข้ารู้เห็น เข้าว่ากล่าว" เมื่อมีผู้มากล่าวหาว่า ข้าราชการโยมสงฆ์เป็นลูกหมู่นายนั้น เมื่อกรมพระสุรัสวดีและกรมการมีกรมมาทอดก่อกองข้าพระโยมสงฆ์ และเมื่อเกิดการวิวาทกันระหว่างลูกหมู่นายอื่นที่มีบิดามารดาเกี่ยวข้องกับหมู่นายพระโยมสงฆ์แสดงว่า ในฐานะพระสงฆ์ก็มีหน้าที่ในการควบคุมดูแลแรงงานในชนบทเช่นกัน อย่างน้อยที่สุดก็ในส่วนองข้าพระโยมสงฆ์³

นอกจากนี้หากมีงานสาธารณะใดๆ เช่นงานชุกคลอง ทำทางเกวียน พระสงฆ์ก็มักเข้ามา ร่วมในการทำงานโดยลงมือทำเป็นประณม และบางครั้งก็เป็นผู้อำนวยกรงาน⁴ เวลาชาวบ้านมี ข้อขัดแย้งวิวาทกัน ก็มักมาพบพระสงฆ์ ให้พระสงฆ์เป็นผู้ตัดสิน⁵ เป็นต้น

¹ ชิมอง เดอ ลาลูแบร์, ราชอาณาจักรสยาม, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, หน้า 261-262.

² ปลาแก้วซ์, เล่าเรื่องเมืองไทย, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, หน้า 206.

³ "พระราชกำหนดเกาமாகตรา 9," กฎหมายตราสามดวง, 4:310.

⁴ เสฐียรโกเศศ, ชีวศึกษาไทยสมัยก่อน, "การศึกษาเรื่องประเพณีไทยและ...", หน้า 445.

⁵ เจริญเกียรติ ชนะสุธาวรร, "พุทธศาสนากับชนชั้นปกครองของไทย", หน้า 12 (อัครสำเนา)

บทบาทของวัดและพระสงฆ์ต่อชุมชนหมู่บ้าน เน้นหนักในแง่การอบรมสั่งสอนศีลธรรมโดยเฉพาะ เป็นการให้ความหวังแก่ชาวบ้าน ที่ยังไม่ดีที่พึ่งมากไปกว่านั้น และเนื่องจากคหิพุทธสัมพันธ์สังคม และกลมกลืนกับความเชื่อพื้นบ้านที่มีอยู่เดิม จึงทำให้ชาวบ้านยอมรับนับถือวัดแล พระสงฆ์มาก อย่างไรก็ตามวัดในชนบทก็ถูกควบคุมโดยคณะสงฆ์ซึ่งฝ่ายอาณาจักรเป็นผู้แต่งตั้ง และวัดในชนบทก็จำเป็นต้องพึ่งส่วนกลาง เช่นพึ่งพระผู้ใหญ่จากราชธานี หากมีข้อสงสัยในหลักธรรมข้อใด และทราบว่าพระผู้ใหญ่เดินทางไปเป็นอุปัชฌาย์ ณ วัดที่ไกลเคียงก็จะเดินทางไปซักถามในพระธรรมวินัยต่าง ๆ ทำให้วัดมีบทบาททางด้านการ เป็นตัวแทนจากรัฐที่ไปปกครองชาวบ้านในชนบท เพียงแต่เน้นบทบาทในทางธรรม (ผู้ใหญ่บ้าน กำนัน นายอำเภอ เน้นบทบาททางโลก) กล่าวได้ว่า รากฐานของ "ระบบ เศรษฐกิจอุษยา" อยู่บนพื้นฐานของพุทธศาสนาที่มีวัดเป็นตัวแทนในหมู่บ้านต่าง ๆ ด้วย เมื่อพิจารณาจากหลักคำสอนในเรื่องการ เน้นบำเพ็ญกรรมเก่า การสร้างบุญกุศล นอกจากนั้นบทบาทของวัดในแง่เป็นสถาบันรองรับความมั่งมีของชาวบ้านก็เด่นชัด เช่น คติเกี่ยวกับการบริจาคเงินสร้างวัด สร้างโบสถ์วิหาร เป็นต้น¹ และยิ่งในชุมชน

¹ดู เจริญเกียรติ ชนะสุขถาวร, "พุทธศาสนากับชนชั้นปกครองของไทย", หน้า 9-11 (อัครสำเนาะ) กล่าวว่า คำสอนความเชื่อในพุทธศาสนาแบบชาวบ้านของไทย หลักคำสอนสำคัญในพุทธศาสนาก็จะถูกละเลย หรือปฏิเสธโดยสิ้นเชิง เช่น นิพพาน อนัตตา การตัดกิเลส เป็นต้น หลักการ สอนบางอย่างกลายเป็นความเชื่อ ที่สำคัญได้แก่ ความเชื่อเรื่องบุญ บาป และกรรม การทำบุญตามหลักการของพุทธศาสนาในทางทฤษฎีนั้นได้แก่ การบริจาคตาน การรักษาศีล การบำเพ็ญสมาธิ และการสร้างสรรคัมภีร์ในส่วนในความเข้าใจของคนไทยทั่วไป บุญหมายถึง สิ่งที่จะทำให้คนเรามีชีวิตที่ดีขึ้นทั้งในอนาคตกและปัจจุบัน ชีวิตที่ดีนั้นโดยทั่วไปก็หมายถึงชีวิตที่มีความสุขในทางโลก เช่นร่ำรวย มีอำนาจวาสนา ไม่ต้องทำงานหนัก หน้าตาสะสวย เป็นต้น สรุปแล้ว.

หมู่บ้านที่มีลักษณะเศรษฐกิจแบบพอเพียงชีพแล้ว หลังถูกเก็บเกี่ยวเมื่อเสียค่าสวย อากร ค่าเช่า และการบริจาคเพื่อการบุญ¹ ก็คงไม่มีทรัพย์สินสะสมไว้เพื่อขยายหรือพัฒนาการผลิตได้ สิ่งที่เป็นอยู่ก็คือ การได้รับความหวัง ความอบอุ่นใจ รัฐประสบความสำเร็จมากในแง่ก็คือ ทำให้พุทธศาสนา คำจูนสภาพ เศรษฐกิจของชาวบ้านไว้ และตอกย้ำทัศนคติความเชื่อเหล่านั้นไว้ อันจะทำให้ชนบทเป็นฐานสำหรับ "ระบบเศรษฐกิจชุมชน" ได้ในเวลาอันยาวนาน

สถานที่ที่เกี่ยวเนื่องกับการ ศาสนามีอิทธิพลต่อระบบการปกครองของประเทศอย่างมาก โดยมีประเทศใดในโลกก็ตามความเห็นของชาวเขาที่ศาสนา เขามีส่วนในชีวิตประจำวันมากเท่า กับกรุงสยาม กล่าวกันว่าพระภิกษุสงฆ์อยู่ในเมืองหลวงถึง 5,000 องค์ และทั้งประเทศจะมีประมาณ 50,000 องค์...พระภิกษุสงฆ์เหล่านี้จะมีวาสนาอยู่ในวัดวาอาราม และจะตอ้งตัดขาดจากโลกีย์สุขกับจะรับจ้างทำงานไม่ได้... พระสงฆ์เหล่านี้ได้รับอาหารและปัจจัย

ชาวบ้านมีทัศนะต่อชีวิตในปัจจุบันว่าเป็นผลจากการกลบฝังกาลของกรรมเก่าในชาติก่อน ผู้มีอำนาจร่ำรวย คือผู้ทำบุญไว้มากในชาติก่อน ส่วนผู้ยากจนคนแค่นและประสบความสำเร็จทุกซี่ยาก คือ ผู้ก่อบาปในชาติก่อน ชาตินี้จึงต้องชกใช้กรรมเก่า, และดู เสฐียรโกเศศ, "พุทธศาสนาและไสยศาสตร์", วัฒนธรรม (นครหลวงฯ:บรรณาการ, 2515) หน้า 293.

1 ดู นิโกลาส แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ชนชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, หน้า 58-59 กล่าวว่า "เหตุไฉนพวกเขาจึงดำรงชีพกันอยู่ได้ด้วยสิ่งเล็กน้อยเพียงเท่านั้น เมื่อคำนึงถึงความมั่งคั่งมหาศาลอันเห็นได้จากวัดวาอารามที่มีจำนวนแทบนับไม่ถ้วน ความกตัญญูจอตวายไทยทานเป็นอันมากเพื่อบำรุงเลี้ยงพระสงฆ์องค์เจ้า การเคารพสักการะพระสงฆ์อย่างเคร่งครัด และสิทธิพิเศษนานาประการที่พวกเขาถวายให้เหนือกว่าสามัญชนคนธรรมดา แสดงว่าพวกเขา มีศรัทธาประสาทะในศาสนาอย่างแน่นแฟ้น"

ไทยธรรมจากการทำบุญของผู้คนพลเมือง แต่ทั้งหมดนั้นก็ เป็นความเชื่อถือของพุทธศาสนิกชน ชาวสยามและบรรดาของที่อยู่คนนำมาถวาย อันนั้นว่า พอเพียงแก่การยังชีพ ฉะนั้น พระสงฆ์จึง มีชีวิตอยู่ในเขตสมณบรรณสถาน ซึ่งประชาชนทั่วไปมิใคร่ขอเท็จจริงชอบ ในคณะสงฆ์ ซึ่งจักเป็นส่วน ใหญ่ของประชากรนี้มิระ เบียบวินัยกันตั้งแต่พระราชาคณะสงฆ์ไปถึงสามเณร และโดยที่วัด กองพึ่งพาอาศัยรัฐ และไม่มี การ สัมต่อกันทางพรรคหรือครอบครัวสมบัติให้ หน้าที่ของวัด จึงเป็นการ สัมสนับสนุนอำนาจการปกครองของรัฐบาล ชาวเขาไม่แปลกใจเลยที่จะกล่าวว่าการ พึ่งนิยม เป็นการ สัมสนับสนุนให้ระบบนี้คงอยู่ต่อไปในระบบสมบูรณาญาสิทธิราช ซึ่งแพร่กระจาย ครอบคลุมทั่วสยาม 1

ลักษณะของหมู่บ้านดังกล่าวทั้งหมดมีความคล้ายคลึงกับทฤษฎีระบบการผลิตแบบเอเชียของ คาร์ล มาร์ก (Karl Marx) หลายประการ ซึ่งจะขออธิบายทฤษฎีดังกล่าวก่อนดังนี้คือ

1. ความทฤษฎีระบบการผลิตแบบเอเชีย หมู่บ้านใน เอเชียได้ลักษณะพิเศษที่ทำให้หน่วย เศรษฐกิจและสังคมนี้ สามารถเลี้ยงตัวเองพอเพียง (self-sufficient) และคงตัวเองอยู่ได้ (self-sustaining) โดยไม่เปลี่ยนแปลง ไม่มีทั้งการเปลี่ยนจากภายใน และทั้งสามารถทนทาน ต่อแรงกระทบที่มาจากภายนอก ลักษณะพิเศษที่ว่านี้ดังนี้

- ก. การรวมอยู่ด้วยกันของ เกษตรกรรมและหัตถกรรมภายในหมู่บ้าน
- ข. ระบบกรรมสิทธิ์ร่วมกันในที่ดินภายในหมู่บ้าน
- ค. ระบบเครือญาติ วัฒนธรรม และประเพณีของหมู่บ้านที่ยึดมั่น ปัจเจกชน จนไม่สามารถเป็นอิสระจากชุมชน (community) ได้

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

1 เอกสารของกรอว์ฟอร์ด, แพลโคย ไฟโรจน์ เกษแมนกิจ, หน้า 125-126.

กล่าวคือ ๓ ระดับฐานการผลิต การรวมอยู่ด้วยกันของเกษตรกรรมและหัตถกรรมทำให้หมู่บ้านมีความพอเพียงในการผลิต ไม่ต้องพึ่งโลกภายนอก ทั้งปลูกข้าว และทอผ้าใช้เอง ส่วน ๓ ระดับความสัมพันธ์ในการผลิต ก็มีระบบกรรมสิทธิ์ร่วมกัน คือทั้งหมู่บ้านเป็นเจ้าของที่ดิน ทำให้แบบการผลิตมีลักษณะเป็นสังคมนิยมช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ไม่มีกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคล ไม่มีชนชั้น ไม่มีการขัดแย้งหรือการเกิดชนชั้นใหม่ ส่วนที่ระดับโครงสร้างส่วนหนึ่งของภายในหมู่บ้านก็มีระบบเครือญาติ วัฒนธรรมประเพณีผูกพันสมาชิกของหมู่บ้านไว้อย่างมากกับชุมชน ทำให้เกิดความเฉื่อยและกีดกันการริเริ่มส่วนบุคคล ลักษณะเหล่านี้ทำให้เศรษฐกิจหมู่บ้านเป็นสังคมในตัวเอง ที่สำคัญที่สุดคือ เป็นสังคมที่ไม่มีการปฏิเสธ (negation) เกิดขึ้น ทิศทางการสู่ระบบที่ก้าวหน้ากว่าคือระบบทุนนิยมจึงชะงักงัน¹

2. การถูกชุกตรีศโดยรัฐ เป็นปัจจัยจากภายนอกที่ทำให้หมู่บ้านเปลี่ยนแปลงช้า ตามทฤษฎีระบบการผลิตแบบเอเชีย รัฐหรือพระมหากษัตริย์มีอำนาจรวมศูนย์เด็ดขาดมาก ทรงอ้างเป็นเจ้าของที่ดินทั่วราชอาณาจักร (เนื่องจากที่หมู่บ้านอ้างเป็นเจ้าของที่ดินในหมู่บ้านอีกทีหนึ่ง) ฉะนั้นจึงเป็นที่กระจุกตัวของส่วนเกินที่ชุกตรีศเข้ามาจากหมู่บ้านในรูปส่วย ภาษี และค่าเช่า อำนาจรวมศูนย์เด็ดขาดที่ส่วนกลางนี้ทำให้ความขัดแย้งในสังคมเกิดขึ้นได้ยาก และไม่เปิดโอกาสให้มีทุนอิสระเหลืออยู่เพราะถูกคูดกลืนเข้าระดมหมด ไม่เหลือฐานเศรษฐกิจที่มั่นคงไว้สำหรับบุคคลในหมู่บ้านจะเจริญเติบโตเป็นชนชั้นนายทุน²

3. ภายในหมู่บ้านอาจมีความไม่เท่าเทียมกันซึ่งเกิดจากความแตกต่างในฐานะของบุคคลในระบบครอบครัว เช่น ผู้สาวใส่ไม่เท่าเทียมกับเด็กหนุ่มเด็กสาว บิดาไม่เท่าเทียมบุตร มีการเริ่มแบ่งชนชั้นภายในหมู่บ้าน บังหมู่บ้านมีทาส่วย แต่แรงเกาะแน่นและ

¹ ถักรพิชัย นาคเสถา, "โครงการวิจัยวิวัฒนาการ เศรษฐกิจหมู่บ้านในประเทศไทย," หน้า 3-4 (อักษรสานา).

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 4.

ความเป็นชุมชนที่อยู่สูงมากและเป็นลักษณะหลักของหมู่บ้าน บกบังการเริ่มแบ่งชนชั้นและไม่เกิดการต่อสู้หรือความขัดแย้งในระดับชนชั้น ความเป็นชุมชนปรากฏทั้งในระดับการรวมพลังการผลิต (การเอาแรงกัน) ระบบกรรมสิทธิ์ร่วมในที่ดิน ระบบความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน และทั้งในระดับโครงสร้างส่วนบน คือระบบความเชื่อและระบบเครือญาติของหมู่บ้าน¹

4. โครงสร้างส่วนบนของวิถีการผลิตแบบเอเชียมีอยู่ 3 สิ่งประกอบกัน คือพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับที่ดิน การบูชาบรรพบุรุษ และความสัมพันธ์ทางครอบครัว หรือเครือญาติ ทั้ง 3 สิ่งนี้ประกันว่าจะทำให้เกิดการผลิตซ้ำ (reproduction) ของหมู่บ้าน ซึ่งทำให้หมู่บ้านคงตัวอยู่ได้ การผลิตซ้ำนี้มีความหมายทั้งในแง่ผลิตเพื่อบริโภค และลงทุนทดแทนในทางเศรษฐกิจและในแง่ชีววิทยา คือมีการแต่งงานเพื่อมีบุตร เป็นการสร้างแรงงานใหม่ทดแทนแรงงานที่แก่และตายไป²

5. ฉะนั้นกล่าวได้ว่าในหมู่บ้านที่มีวิถีการผลิตแบบเอเชียจะเกิดความเปลี่ยนแปลงช้าและไม่อาจพัฒนาตัวเองเป็นวิถีการผลิตทุนนิยม หรืออย่างอื่นได้ด้วยเหตุ 2 ประการคือ

ก. ณ ระดับหมู่บ้านปัจเจกชนไม่เป็นอิสระจากชุมชน ไม่มีกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลแรงเคาะแน่นของชุมชนต่อต้านการเปลี่ยนแปลงที่จะเกิดขึ้นในหมู่บ้านไม่ว่าจะเป็นการกำเนิดเทคโนโลยีใหม่เพื่อเพิ่มผลผลิตหรือการกำเนิดชนชั้นใหม่

ข. ณ ระดับรัฐ การรวมศูนย์อำนาจและกรรมสิทธิ์ที่ดินโดยรัฐ ไม่มีระบบกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลที่เข้มแข็งทำให้ส่วนเกินที่ขูดรีดมาจากหมู่บ้านถูกผูกขาดเป็นของรัฐ ไม่เปิดโอกาสให้ทุนอิสระหรือชนชั้นกระฎุมพีอิสระก่อตัว³

ลักษณะหมู่บ้านของไทยใน "ระบบเศรษฐกิจอยุธยา" มีความคล้ายคลึงกับทฤษฎีระบบการผลิตแบบเอเชียดังกล่าวหลายประการ ยกเว้นแต่ลักษณะบางอย่าง

¹ ด้ตรทิพย์ นาดสุภา, "พจนกคคคปัญญานอองการ" โลกหนังสือ, 4 (มีนาคม 2524),

หน้า 76.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 77.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 78.

ซึ่งอาจนับว่าเป็นเอกลักษณ์ของหมู่บ้านไทยก็ได้คือ

1. โดยพื้นฐานของหมู่บ้านไทยก่อนหน้าเกิด "ระบบเศรษฐกิจอยุธยา" หมู่บ้านเหล่านั้นเคยอยู่ในลักษณะเศรษฐกิจแบบสงส่วยแล้ว ไม่ว่าจะปกครองจะใช้อำนาจบังคับบัญชาการชุกคริคว่ส่วนเกินจากชนบทมากขึ้นในรูปภาษี และค่าเช่าค่อมหรือไม่ก็ตาม โครงสร้างส่วนบนคือจิตสำนึก กติกาความเชื่อของหมู่บ้านอยู่ในฐานะที่พึ่งตนเองไม่ได้ (แม้ว่าในลักษณะเศรษฐกิจหมู่บ้านจะพึ่งตนเองได้) พิธีกรรมหลายอย่างของรัฐและชาวนา เช่น พิธีกรรมทางเกษตรกรรม แสดงให้เห็นบทบาทของรัฐในการเข้ามาเป็นที่พึ่งของชนบทและพยายามเชื่อมโยงวัฒนธรรมทั้ง 2 พื้นที่เข้าไว้ด้วยกัน ปรากฏการณ์เช่นนี้ช่วยสร้างความชอบธรรมให้กับชนชั้นปกครองในการชุกคริคว่ส่วนเกินจากชนบท โดยทฤษฎีรัฐหรือพระมหากษัตริย์มีอำนาจรวมศูนย์ที่เด็ดขาดมาก แต่ในทางปฏิบัติก็แสดงให้เห็นการผ่อนปรนเช่นกัน เช่นการให้โอกาสไพร่ที่ยังไม่สงส่วยให้สงส่วยได้โดยไม่ได้ถือว่ามีความผิด แต่ทั้งนี้จะต้องอยู่ในกรณีที่ไม่เป็นการทำทนายพระราชอำนาจ ข้อนี้อาจอธิบายได้แจ่มชัดขึ้นเมื่อชนชั้นผู้ปกครองใช้อิทธิพลพุทธศาสนาไปประสานวัฒนธรรมของราชสำนัก และชนบทเข้าไว้ด้วยกันอีกชั้นหนึ่ง ซึ่งจะจี้รังยั้งยืนและตอกย้ำการพึ่งพิงวัฒนธรรมเพื่อการเรียกเก็บส่วนเกินได้เด่นชัดขึ้น รัฐมีความพยายามที่จะรวมศูนย์อำนาจอยู่ตลอดเวลา แต่ใช้ว่าจะประสบผลสำเร็จเสมอไป และความพยายามของรัฐในการรวมศูนย์อำนาจสู่ส่วนกลาง ใช้นโยบายกองทัพวัฒนธรรม¹มากที่สุด. ข้อนี้เห็นได้ชัดเจนในการบำรุง และเผยแพร่พุทธศาสนาโดยเฉพาะในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีหลักฐานระบุว่ากระทั่งสมัยรัชกาลที่ 3 กองทัพของสยามนั้นจัดทัพแบบพื้นบ้าน ไม่มีประสิทธิภาพเท่ากองทัพเพื่อนบ้านเช่นญวน²

2. ระบบเครือญาติของชุมชนชนบท ถึงแม้ยอมรับนับถือญาติทั้งทางฝ่ายพ่อและฝ่ายแม่ ก็เป็นระบบเครือญาติที่ไม่เข้มงวดหรือยึดเหนี่ยวชุมชนเข้าด้วยกันอย่างแน่นหนา เช่นชุมชนจีน เนื่องจากชุมชนไทยนับถือบรรพบุรุษเพียง 3 รุ่น คือ รุ่นตนเอง

¹คือนโยบายควบคุมประชาชนในราชอาณาจักรด้วยคำสอนทางพุทธศาสนา การประกอบพิธีกรรมต่างๆ จารีตประเพณีต่างๆ

²เอกสารของครอว์ฟอร์ด. แปลโดยไพโรจน์ เกษแม่นกิจ, หน้า 116.

พ่อแม่ และปู่ย่าตายาย และระบบเครือญาติไทยก็ไม่ได้ผูกมัดสมาชิกในสกุลเดียวกัน ว่าจะต้องช่วยเหลือกันอย่างไรไม่มีข้อแม้ เช่นระบบเครือญาติจีน แรงเกาะแน่นของชุมชนจึงมาจากปัจจัยอื่น เด่นชัดกว่าปัจจัยระบบเครือญาติ นั่นคือ มาจากการมีวัฒนธรรมร่วมกัน วัฒนธรรมร่วมกันนี้ รวมทั้งการนับถือผี ไสยศาสตร์ จารีตประเพณี พุทธศาสนา โดยเฉพาะพุทธศาสนาได้เข้ามา มีส่วนในรากฐานวัฒนธรรมอย่างเด่นชัดและแน่นหนา การช่วยเหลือผู้อื่นก่อนช่วยเหลือญาติจึงอาจเกิดขึ้นได้ในเงื่อนไขของการทำบุญ การทะนุบำรุงพุทธศาสนา และการเสียสละเพื่อประเทศชาติ แม้แต่การก่อกบฏต่อรัฐก็ยังต้องพึ่งวัฒนธรรมร่วมกัน คือศรัทธาความเชื่อเกี่ยวกับพระศรีอาริย์ในพระพุทธศาสนา

2. การเปลี่ยนแปลงซ้ำและการสะสมทุนของชุมชนชนบทไม่เกิดขึ้นมีสาเหตุเพิ่มขึ้นอีกประการหนึ่งคือ มาจากพุทธศาสนา ซึ่งตามคติพุทธศาสนาสั่งสอนให้คนเดินสายกลางไม่ทะเยอทะยาน ไม่อวดมั่งอวดมี ฉะนั้นผลผลิตและมูลค่าส่วนเกินส่วนหนึ่งจึงถูกนำไปมอบให้วัดในรูปแบบของการทำบุญ ความโอ้อวดสังการของโบสถ์ วิหาร ศาลาการเปรียญ สะท้อนให้เห็นการกระจุกตัวของทรัพย์สินของราษฎรอีกโสดหนึ่งด้วย (นอกจากให้ภาพความรุ่งเรืองทางพุทธศาสนา) ในแง่นี้วัดเป็นฐานที่รองรับการขยายตัวของฐานะทางเศรษฐกิจของบุคคลและชุมชนนั้น ๆ ได้เป็นอย่างดี นอกจากนั้นคตินี้การสะสมทรัพย์ยังปรากฏในรูปแบบของการฝังทรัพย์ไว้ในดิน หรือฝังทรัพย์ไว้ในพระพุทธรูป การหลอเงิน

¹ สมศรี เอี่ยมธรรม, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยาฉบับปรับปรุง, หน้า 207 และ หน้า 193 กล่าวว่า "ทุกคนช่วยกันต่อสู้ป้องกันโดยสร้างกำแพงจากซากเจดีย์ที่ถูกทำลาย ชาวจีนพบเงินจำนวนมากที่นั่น" และ นิโกลาส แชรแวงส, ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร, หน้า 128-129 กล่าวว่า "มีแต่ความกังวลอันยิ่งใหญ่ต่อการที่จะฝังทรัพย์อันหามาได้มันไว้เสียในดิน และบ่อยครั้งยอมตายเสียดีกว่าที่จะบอกแหล่งแห่งที่ให้แก่ลูกหลานรู้ ด้วยเกรงว่าจะสูญหายไปเสีย เมื่อก่อนเมื่อมีธรรมเนียมให้ฝังทรัพย์สมบัติของผู้ตายไปกับอัฐอังคาร การสูญเสียทำนองนี้ไม่มีต่อเนื่องกันมาหลายศตวรรษทีเดียว"

ทองเป็นพระพุทธรูป เป็นเครื่องประดับซึ่งถือว่าเป็นการ สะสมทรัพย์อย่างหยุดนิ่ง ทรัพย์สมบัติเหล่านั้น จึงไม่มีส่วนต่อการเปลี่ยนแปลง และพัฒนาเครื่องมือเครื่องใช้ในการผลิต วิธีการผลิตของชาวชนบท แต่อย่างใด ทั้งหมดนี้มีผลต่อวิถีชีวิตชาวบ้านดังที่ เสรีรักษ์ โสภโศภกล่าวไว้ว่า

ความเป็นอยู่ของชาวบ้านแก่อน กล่าวกว้าง ๆ ก็คงเป็นดังที่กล่าวมานี้เสียทุกอย่าง และเป็น อยู่อย่างใดก็เป็นอยู่อย่างนั้น เห็นจะไม่คิดหาทางไกลกันนัก จึงเป็นชีวิตของสังคมที่ไม่เคลื่อนที่ หรือถ้าจะเคลื่อนที่ก็หาแนวโน้มไปก็คงไม่ห่างกวาเดิมไปมากนัก 1

ค. การผลิตเพื่อยังชีพ

กระทั่งปี พ.ศ. 2398 สถาป เศรษฐกิจชนบทไทย ยังเป็นแบบพอเพียงเลี้ยงตัวได้ (self-sufficient) และคงตัวเองไว้ได้ (self-sustaining)² คือ คนในหมู่บ้านประกอบ อาชีพเกษตรกรรมเป็นหลัก โดยเฉพาะการปลูกข้าว และประกอบหัตถกรรม เช่น หอยา จักสาน เครื่องมือเครื่องใช้ด้วยตนเอง มีการทำสวนบ้าง เก็บของป่าบ้าง จับสัตว์น้ำบ้าง หมู่บ้านดำรง อยู่ได้ไม่มีความจำเป็นต้องติดต่อกับภายนอก อย่างไรก็ตาม บางหมู่บ้านอาจมีการติดต่อกันเอง หรือค้าขายกันบ้าง แต่เป็นการค้าขายเล็ก ๆ น้อย ๆ และเป็นการแลกเปลี่ยนสิ่งของของ (barter-system) เช่น ชาวนาในภาคกลางมีวิธีซื้อขายโดยเอาข้าวเปลือกที่เหลือกิน แลกกับสิ่งของอื่นตามที่ตนต้องการ เรียกว่า "แลกข้าว"³ หมู่บ้านบางแห่งอาจเน้นหนักในกาน อุตสาหกรรมครัวเรือนบางอย่าง เช่น เครื่องปั้นดินเผา (ตุ่ม หม้อ ไห โอ่ง) การทำเครื่องมือ เหล็ก เช่น เคียว จอบ เสียม การเย็บและตำจวด แต่ไม่ใช่การผลิตขนาดใหญ่ ในบางครั้ง ชาวนาอาจจำเป็นต้องติดต่อกับบุคคลภายนอกบ้าง เช่น ซื้อมัน ควาย จาก "นายฮอย" หรือซื้อเหล็ก ฆาล เคียว จากพ่อค้าเหล็กเมืองเลย เป็นต้น

¹ เสรีรักษ์ โสภโศภ, "ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน," การศึกษาเรื่องประเทศไทยและ..., หน้า 452.

² George Vinal Samith, The Dutch in Seventeen Century Thailand, p. 73. และ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสุธี ประศาสน์เศรษฐ์, "ระบบเศรษฐกิจ ไทย 1858-1910;" ใน เศรษฐศาสตร์กับประวัติศาสตร์ไทย (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2524) หน้า 123.

³ เสรีรักษ์ โสภโศภ, "ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน," การศึกษาเรื่องประเทศไทยและ...,

แต่กระบวนการดังกล่าวก็เกิดขึ้นเพียงนานที่มีพัน ซึ่งกระบวนการดังกล่าวไม่ทำลายลักษณะเศรษฐกิจแบบพอเพียงของชาวนาบท ทั้งนี้เพราะว่าเมื่ชาวนาจะขายข้าวได้เป็นเงินตราในครอบครอง ชาวนาก็อาจมีรายจ่ายในการซื้อเคียว เหล็กฆาล วั้ว ควาย กังกล่าว ส่วนเงินที่อาจจะเหลือก็ต้องจ่ายเป็นค่าราชการ จ่ายเป็นค่าอากรนา ถ้ารัฐเรียกเก็บเป็นเงินตราแทน "หางข้าว" หากยังมีเหลืออีกก็เก็บฝังดินบ้าง เก็บใส่กระบอกไม้ไผ่บ้าง และที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งคือ นำไปทำบุญบำรุงวัด ทั้งนี้วัดมีความจำเป็นต้องใช้เงินตราเช่นกัน (นอกเหนือจากการมอบผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ ให้วัดตามโอกาส) อย่างน้อยที่สุดคือ การซื้อรูปเพื่อประกอบพิธีกรรม ในชนบทนั้นไม่สามารถทำรูปเองได้ (นอกจากการควั่นเทียน) หากจะมีพิธีกรรมใด ๆ ก็มักมาซื้อรูปจากพระ ตัวอย่างของรูปเป็นสินค้าอย่างหนึ่งซึ่งทำให้เห็นความสัมพันธ์ของวัดกับรัฐ เพราะในตัวเมือง มีรูปที่พวกแขกพราหมณ์ทำขาย ถือว่ารูปเป็นตัวแทนของศติพราหมณ์รูปอีกอย่างหนึ่งที่เข้าไปในหมู่บ้านก็ได้ จากเหตุผลดังกล่าว ถึงแม้ว่าชาวนาสามารถทำผลิตภัณฑ์ได้มาก หรือมีเงินตรามาก ก็มีวัดที่รับความเล้าล่าในตูดเก็บเกี่ยวที่นั่น ๆ จึงมองเห็นได้ว่า หมู่บ้านมีสภาพแวดล้อมที่อธิบายได้ทางสภาพเศรษฐกิจแบบยังชีพได้อย่างไร และไม่เกิดการสะสมทุนขยายและพัฒนาลผลิตอย่างไร

อย่างไรก็ตามการตั้งหมู่บ้าน ที่อยู่ในเส้นทางคมนาคมสำคัญ ๆ เช่น ทั้งอยู่ริมน้ำลำคลองหรือทางเกวียนที่มีผู้คนผ่านไปมาบ่อย ๆ ก็อาจทำให้หมู่บ้านนั้นเกิดการผลิตเพื่อขายบ้าง เช่น ชุมชนแถบรอบ ๆ เกาะกรุงศรีอยุธยา มีอยู่หลายหมู่บ้านที่ทำหัตถกรรม หรืออุตสาหกรรมย่อย ๆ บริเวณเหล่านี้จึงมี เศรษฐกิจแบบเงินตราเกิดขึ้นด้วย หรืออย่างหมู่บ้านทางทองประศรีอาศัยอยู่ในจังหวัดกาญจนบุรี ก็มีลักษณะ เศรษฐกิจแบบเงินตราค่อนข้างคึกคัก¹ มีเครื่องมือ

¹ ขุนช่างขุนแผน, หน้า 32 กล่าววา "นางคอยท่ามาหากิน เงินทองทรัพย์สินคอยเก็บหาช่วยคนมาวไพรทำไรนา ซึ่งที่ทางช้างม้าและวัวควาย มีคนนับหน้าถือตา ทรัพย์สินไ้มาด้วยค้าขาย "และดู นิธิ เอียวศรีวงศ์, "วัฒนธรรมกรรมพิถีกับวรรณกรรมคันรันคันโกสินทร์," หน้า 140-141.

เครื่องใช้ของกลุ่มคนในเมืองหลวงแพร่สะพัดเข้าไปบ้าง แต่ทั้งนี้ย่อมเป็นไปในเงื่อนไขของกาลเวลาที่ล่วงผ่านมานานนับร้อยปี กว่าที่จะเกิดปรากฏการณ์เช่นนี้ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น และขบวนการดังกล่าวก็เป็นไปอย่างฉิวเฉียดมากกว่าที่ฝังรากลึกกลงไปเปลี่ยนโครงสร้างหมู่บ้านที่ดำรงลักษณะเศรษฐกิจแบบพอเพียงชีพ อีกทั้งการก่อตัวของเศรษฐกิจแบบเงินตราในดินแดนที่ไกลออกไปจากราชธานี ก็มักเกิดขึ้นเฉพาะที่บริเวณหัวเมืองของเมืองนั้น มิใช่เกิดขึ้นในชนบททั่วไป เช่น ทลาคเมืองพิจิตรที่กล่าวถึงในเรื่องขุนช้างขุนแผน

ที่เหลารานขายผ้ามีหน้ารัง
 ลูยสูหรมักกั้งทั้งผาหม
 รานถวยชุกรามใหม่มีจุกม
 สละสมลินคาสารพิค
 ลิงของทองเหลือองทั้งเครื่องแก้ว
 เป็นทองแถวคนยูอุแอค¹

ความเหลื่อมล้ำระหว่างเมืองกับชนบทจึงยังคงมีอยู่ ซึ่งอาจประเมินได้จากรายได้ของรัฐบาล สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว หากนำมาเฉลี่ยตามจำนวนประชากร ประชากรแต่ละหัวจะได้ส่วนแบ่งเพียงคนละ 1.35 เหรียญสหรัฐ หรือ คนละ 2 บาทเท่านั้นเอง²

ง. เทคนิคการผลิตหรือวิธีการผลิต

การทำนาของคนไทยในชนบทสมัยโบราณ โดยเฉพาะในเขตที่ราบภาคกลางโดยมากเริ่มจากการทำไร่ หรือไร่เลื่อนลอยก่อนใน 2-3 ปีแรก โดยชาวนาจะตัดต้นไม้หรือหญ้าในฤดูแล้ง เอาไฟเผา เมื่อฝนตกจึงขุดหลุมโดยเอาไม้กระทุ้งกิน

¹ ขุนช้างขุนแผน, หน้า 578.

² Walter F. Vella, Siam Under Rama III (New York: The Association for Asian Studies, 1957), p.24.

ให้เป็นรูปแล้วเอาเมล็ดข้าวหยอดลงไป การทำนาประเภทนี้ใช้แรงงานคน พื้นที่ในการทำมีจำนวนน้อย ทำพอเพียงเลี้ยงครอบครัว และเตรียมเมล็ดพันธุ์ในปีต่อไป ต่อมาเมื่อพบว่าที่ดินนั้นดีพอสมควรแล้วโดยสังเกตจากยลิตผล ก็ขยายเนื้อที่นา และเปลี่ยนพันธุ์ข้าวใหม่เป็นข้าวนาคอน ข้าวนาลุ่ม และใช้แรงงานสัตว์เพิ่มขึ้น¹

1) การทำนาหว่าน (broadcasting)

นาหว่านมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า นาเบ็กง ทำกันในบริเวณที่ลุ่ม อาศัยน้ำ 2 ทาง คือจากน้ำท่าที่ท่วมประจำปี และจากน้ำฝนประจำปี²

วิธีการทำนาหว่าน เริ่มจากการไถดิน ตั้งแต่ราวเดือนเมษายน หรือ พฤษภาคม เมื่อฝนตกบ้างแล้ว เป่าทรายไล่เจ้าล้งดินให้ตากแดด และให้หญ้าวัชพืชเน่าตากกลายเป็นปุ๋ย การไถจะเร็วหรือช้าขึ้นอยู่กับลักษณะดิน เช่นที่นาแถบทุ่งศรีอยุธยาเป็นดินปนทราย เมื่อถูกฝนบ้างก็เริ่มไถได้ เพราะดินร่วน ส่วนที่นาที่เหนียวเหนียว ก็ต้องรอให้ฝนตกมากจนดินอ่อนพอ จึงจะไถได้สะดวก หลังจากไถครั้งแรกแล้วก็ปล่อยให้ดินแห้ง ราวเดือนมิถุนายน กรกฎาคม และ สิงหาคม ฝนจะตกมากขึ้น จึงเริ่มลงมือไถแปร แล้วหว่านเมล็ดข้าวลงไป และไถครากกลมเมล็ดข้าว เมื่อไถน้ำฝนข้าวก็จะงอกขึ้นเป็นต้นจนเห็นน้ำได้ก็หว่านกับช่วงที่น้ำไหลมามาจากแม่น้ำลำคลองเข้าทุ่งนา ต้นข้าวจึงเจริญงอกงามรอการเก็บเกี่ยว³

การทำนาหว่านทำไถง่ายกว่านาคำ ซึ่งจะกล่าวต่อไป ชาวนาใช้แรงงานทำนาหว่านน้อยกว่านาคำ และสามารถทำได้ในเนื้อที่มากกว่านาคำ หากเทียบในปริมาณแรงงานและเวลาที่เท่ากัน ทั้งไม่ต้องบำรุงรักษามาก เนื่องจากดินไม่ค่อยเสื่อมคุณภาพและมีปุ๋ยตามธรรมชาติ ไหลมากับน้ำที่ท่วมทุ่งนาทุกปี

¹ สุวิทย์ ไทพยวัฒน์, วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย, หน้า 79.

² เรื่องเดียวกัน.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 80.

ปุ๋ยธรรมชาตินี้เป็นอาหารในน้ำที่ตนชาวถูกซึมไปหล่อเลี้ยง แต่การทำนาหว่านก็ต้องใช้เมล็ดพันธุ์ข้าวมากกว่า และได้ผลผลิตต่อไร่น้อยกว่ามาก¹

การทำนาหว่าน มีอยู่ในบริเวณภาคกลาง หรือแถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง คือ กรุงเทพฯ อยุธยา เมืองอ่างทอง เมืองลพบุรี เมืองสุพรรณบุรี เป็นต้น นาหว่านนี้บางที่เรียกว่า "นาคุโต"²

2) การทำนากำ (transplanting)

นากำ บางที่เรียกว่า "นาปลงลอย" ทำในบริเวณที่ดินที่น้ำจากแม่น้ำไม่สามารถไหลบ่าท่วมถึงได้ ต้องอาศัยน้ำฝนอย่างเคียว หรือต้องใช้วิธีทำทางระบายน้ำจากแหล่งน้ำที่มีระดับน้ำสูงกว่ามายังที่นา หรือทำในบริเวณที่น้ำมีธาตุเกลือผสม เช่น ที่น้ำทะเล จะต้องรอให้ฝนตกชะล้างความเค็มของหน้าดินออกไปก่อนหลังจากน้ำเค็มท่วมที่นา³

นากำ เรียกอีกชื่อหนึ่งได้ว่า นาสวน เพราะไม่ทราบสวนหรือชาวไร่ ไม่ล้มลูกโตทำการปลูกข้าวด้วยการปักดำต้นกล้าลงในร่องสวน⁴

การทำนากำมีขั้นตอนและต้องการความเอาใจใส่มากกว่านาหว่าน คือต้องมีคันน้ำเพื่อกักเก็บและระบายน้ำ นอกจากนี้ยังอาศัยคูคลองต่าง ๆ เพื่อพบน้ำและระบายน้ำ ให้ระดับน้ำในทุ่งนาเหมาะแก่การเจริญเติบโตของต้นข้าว⁵

ชาวนา เริ่มไถนาหลังจากฝนตกชุกสมควรในช่วงเดือนมิถุนายน จนถึงเดือนตุลาคม เพราะพื้นนาเป็นดินเหนียวของรอให้ฝนตกมาก จึงสามารถไถได้

1 เรื่องเดียวกัน, หน้า 80-81.

2 เรื่องเดียวกัน, หน้า 81.

3 เรื่องเดียวกัน, หน้า 82.

4 เรื่องเดียวกัน.

5 เรื่องเดียวกัน, หน้า 83.

โดยเฉพาะต้องไล่ให้ลึกกว่านาห้วน เมื่อไล่แล้วก็ทิ้งคราก และไล่ครากอย่างประณีตกว่านาห้วน ขณะที่เตรียมที่นาขึ้น จะต้องเพาะเมล็ดข้าวลงในแปลงเพาะที่ทำได้โดยเฉพาะ เมื่อต้นข้าวเล็ก ๆ ในแปลงเพาะมีอายุราว 1 เดือน หรือสูงประมาณสองท่อนหรือสองเตย จึงคอยถอนนำมาปักดำในนาที่ไล่เตรียมไว้ ซึ่งขณะที่ปักดำจะต้องมีน้ำขังสูงราว 6 - 8 นิ้ว วิธีการปักดำมี 3 วิธีคือ วิธีแรก เขามีออกคั้นรากกล้าลงในที่นา ซึ่งมีดินเหนียวมากเพราะไถน้ำของผสมแล้ว วิธีที่สอง ใช้กับพื้นที่ที่แข็ง โดยใช้น้ำทำเป็นหลุม แล้วเอาต้นกล้าใส่หลุม วิธีที่สาม ใช้กับพื้นที่ดินอ่อน แต่มีน้ำลึกมาก โดยนำไม้แหลมที่ทำเป็นรูป 3 ง่าม นำเมล็ดข้าววางไว้ระหว่างง่าม แล้วคุดไม้ลงในดิน การปักดำกล้าตามหลักการ ระยะห่างระหว่างแถวประมาณ 30 เซนติเมตร และระยะห่างระหว่างกอประมาณ 20 เซนติเมตร ในกอหนึ่ง ๆ จะมีเพียง 1 ต้นเท่านั้น หลังจากปักดำต้นข้าวลงในที่นาชาวนาจะต้องเอาใจใส่คอยตรวจดูระดับน้ำในนาให้อยู่ในระดับพอเหมาะ นาคำนับผลผลิตมากกว่านาห้วน¹

จ. ปัจจัยการผลิต

1) ที่ดิน

ที่ดินถือเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญอย่างหนึ่ง นับตั้งแต่พระเจ้าอยู่หัวของสถาปนาอาณาจักรกรุงศรีอยุธยา ได้ประกาศกฎหมายรวมที่ดินในอาณาจักรทั้งหมด (ทั้งในเมืองและในชนบท) เป็นกรรมสิทธิ์ของพระมหากษัตริย์ ความเป็นเจ้าของที่ดินของพระมหากษัตริย์ดำรงอยู่เรื่อยมากระทั่งถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ที่ในแว่นแคว้นกรุงฯ พระมหากษัตริย์อยุธยาทรงผูกสิทธิ์พระมหากษัตริย์เป็นที่ยึดเหนี่ยว พระเจ้าอยู่หัว หากใ้ราษฎรทั้งหลายเป็นนาแวนดินอยู่ จะใดเป็นราษฎรหามีใด²

¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 84.

² "พระอัยการเบกเสร์จ," กฎหมายตราสามดวง, 3:115.

มาตราหนึ่ง ภูที่นอกเมืองหลวงอันเป็นแคว้นกรุงศรีอยุธยา ไซ้ที่ราษฎร อย่าให้ซื้อขาย
แก่กัน อยุ่ละไว้ในเป็นทำเนียบปลา แลให้นายบ้าน นายอำเภอรอยแขวงแลนายอากอร์จัดคน
เขาอยู่ในที่นั้น ¹

การอ้างกรรมสิทธิ์ในที่ดินของพระมหากษัตริย์ใน "ระบบเศรษฐกิจอยุธยา" อยู่บนพื้นฐาน
ของเหตุผลที่ว่า การรับรองสิทธิของราษฎรเหนือที่ทำกินนั้น เป็นประโยชน์ต่ออำนาจของพระมหากษัตริย์
ประสบความสำเร็จทั้งในแง่เศรษฐกิจ หรือ นิติบัญญัติ และในแง่ปฏิบัติ ด้วยเหตุผล 2 ประการ คือ

1. ชุมชนเชื้อชาติไทย มีประเพณีประมุขแบ่งปันที่ดินในระหว่างราษฎร ทำให้ราษฎร
คิดว่าตนเองทำประโยชน์ในที่ดินของผู้เป็นประมุข โดยพึ่งพาอาศัยพระกรุณาของประมุข ธรรมเนียม
นี้เป็นได้รับการสืบทอดต่อมาเมื่อชนชาติไทย เข้ามาตั้งถิ่นฐานในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา โดยเจ้าหรือ
พระราชอาแบ่งปันที่ดินให้ราษฎรมากน้อยตามยศตำแหน่งหรือความชอบ การแบ่งปันนี้เป็นค่าเงื่อน
ของศักดินาที่ปรากฏใ้ช้อยู่ในสมัยกรุงศรีอยุธยา แม้ภายหลังก่อนหน้าสถาปนากรุงศรีอยุธยา ไม่ได้
มีการปฏิบัติธรรมเนียมดังกล่าวอย่างต่อเนื่อง จะปรากฏสิทธิของเจ้าของที่ดิน สืบทอดเป็นมรดกถึง
ลูกหลานก็ตาม ² พิธีกรรมที่สำคัญที่สุดของพระมหากษัตริย์ ก็ยังคงความหมายของการครอบครอง
กรรมสิทธิ์ และการแบ่งปันที่ดิน พิธีกรรมนั้นคือ พิธีบรมราชาภิเษก ที่มีความหมายว่า พระมหา-
กษัตริย์ผู้ขึ้นครองราชย์ทรงรับแผ่นดินจากราชเสวกราชบังคิต หรือข้าราชการทั้งปวงที่รักษาแผ่นดิน
อยู่แต่เดิม หลังจากนั้น

¹เรื่องเดียวกัน, หน้า 117.

²โรแบร์ต แลงกัท, ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย กฎหมายที่ดิน. (มหาวิทยาลัยวิชาธรรม-
ศาสตร์และการเมือง, 2483) หน้า 17-19 ดู ชาญวิทย์ เกษตรศิริ เรื่องของสองนคร,
หน้า 112-116.

จึงได้มอบแบ่งที่แผ่นดินนั้นให้เจ้าพนักงานเป็นหน้าที่รักษาการอยู่ตามเคย และพระราชทานราชานุญาตให้แกเอกชนหรือหมู่ชนชาติที่ต้องการแผ่นดินโคอาคัยอยู่แล้วก็ได้ หรือที่จะประสงค์ทำการเพาะปลูกก็ให้โคอยู่ให้โตทำไปตามประสงค์ แต่ต้องอยู่ในหน้าที่รับรองต่อเจ้าพนักงานผู้รักษาที่แผ่นดินนั้น ด้วยประการฉะนี้¹

2. พัฒนาการของไพร่ ทาส ต่อระบบในแง่การ เมืองไม่ก่อให้เกิดการปฏิเสขกรรมสิทธิในที่ดินของพระเจ้าแผ่นดิน มีการอพยพ การกวาดต้อนผู้คนต่างเชื้อชาติ เช่น มอญ เขมร สู้บริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยาทุกครั้งที่ทำสงครามชนะ ตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาตอนต้นเป็นต้นมา ทำให้การพึ่งพาอาศัยพระกรุณาของพระมหากษัตริย์ถูกนำมาใช้ เป็นเหตุผลได้ การสงคราม โรคภัยไข้เจ็บ ก็เป็นอีกเหตุผลที่สนับสนุนความเป็นไปได้ข้อนี้ คือทำให้สิทธิทำกินในที่ดินเคลื่อนไหวตลอดเวลา จากคนรุ่นหนึ่งสู่คนรุ่นหนึ่ง ในเงื่อนไขของชนชั้นไพร่ที่ไร้เสถียรภาพการ เป็นเจ้าของกรรมสิทธิในที่ดินหรือไม่เป็นเจ้าของกรรมสิทธิให้ผลไม่ต่างกัน ผลก็คือ "ชาวสยามมิได้ชวนชวายปรับปรุงที่ดินของตนัก ได้แต่ไถและหว่านเท่านั้นเมื่อฝนตกชุม"²

การอ้างกรรมสิทธิในที่ดินของพระมหากษัตริย์คือที่มาของพัฒนาการอันสำคัญของ "ระบบเศรษฐกิจอยุธยา" คือ นอกจากดำรงความชอบธรรมในการ เก็บส่วยทั้งในรูปแบบแรงงาน หรือส่วยผลิตภัณฑ์ หรือ เงินตรา ซึ่งถือเป็น "ค่าเช่าที่ดิน" และถือเป็น "ความเป็นพลเมือง" ของบรรดาพลสกลนิกร ยังสามารถสร้างความชอบธรรมในการ เรียกเก็บภาษีอากรนา (ในรูปแบบข้าว หรือ เงินตรา) อากรสวน และแม้แต่อากรผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ ด้วย มิเพียงแรงงาน ที่ดิน ผลิตภัณฑ์ที่เป็นของรัฐเท่านั้น ทรัพยากรบรรดามีในที่ดินก็คือเป็นทรัพย์สินของพระมหากษัตริย์เช่นกัน

¹พระยาภาสกรวงศ์, "เรื่องสวน, สัตติธรรมเนียมต่าง ๆ ภาค 1-6, หน้า 177-178

²ซีมอง เกอ ลาลูแบร์, ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 84.

ผู้ใดซุกได้แก้วแหวนเงินทองทรัพย์สินใดใด ถ้าผู้มีรั้งจักเจ้าอยู่สูงหาญให้เอาทรัพย์สิน
นั้นมาถวายแก่พระเจ้าอยู่หัว ให้ทำทรัพย์สินนั้นเป็นสามส่วน ให้แก่ผู้ซุกได้ส่วนหนึ่ง ถ้าผู้
ใดบังทรัพย์สินของไว้ หมี่โตเอาไปถวายแก่พระเจ้าอยู่หัว และมีผู้มากกราบทูลให้พระ
ควยประการใด ท่านใหม่โหม่แก่ผู้มั่งนั้นโดยรวางบังพระราชทรัพย์สินท่าน เหตุว่าสิ่ง
ของหนึ่งตกอยู่ในภูมิภาคนั้นเจ้าของมีโค เป็นพระราชทรัพย์สินสำหรับพระเจ้าแผ่นดิน
ทั้งนั้น เพราะพระเจ้าอยู่หัวผู้ดำรงพระศรี มีพระคุณนั้นนับเป็นขอมคั้นกันสรรพโดย
ถึงเขาจักว่า อันความกับแผ่นดินไว้จะมีในหลวงในสไปโค¹

ฉะนั้นการหักร้างทางพงทุกครั้ง จะว่ามาจึงต้องแจ้งแก่เสนา นายระวาง นายอากกร
36 มาตราหนึ่ง ถ้าผู้ใดคนสูงเล็กครั้งที่ไรนา เรือออกสวนนั้น ให้ไปบอกแก่เสนา
นายระวาง นายอากกร ไปดูที่ไรนาเรือสวน ที่คนสวนนั้นในรมากรแลนอย ในเสนา
นายระวางนายอากกร เขียนโนฏให้ไว้แก่ผู้เล็กครั้งคนสูงนั้นให้ไว้ว่าผู้ผู้น้อยมานั้น
คนสูงเล็กครั้งต่ำลนั้นขึ้นในปีนั้นเท่านั้นไว้เป็นสำคัญ ถ้าแลผู้ใดลักลอบคนสูงเล็กครั้ง
ท่าตามอำเภอใจ

	เสนา	}	จับได้ก็ถือ	มีผู้ร้องฟ้องพิจารณา
หมี่ไขบอ	นายระวาง			
	นายอากกร			
เป็นสัจใช้	ให้ลงโทษ 6 สถาน ²			

นอกจากโทษทัณฑ์ดังกล่าวแล้ว ยังจะต้องถูกรับโทษเอาค่านางข้าวย้อนหลังไปหนึ่งปี³

ตำแหน่งเสนา นายระวาง นายอากกร เป็นข้าราชการชั้นขุนหมื่นได้รับการแต่งตั้ง
ตั้งจากเจ้าพระยาพลเทพ เสนาบดีกรมนา เสนามีหน้าที่รังวัดที่ดินและออกโฉนดที่นาให้
ราษฎร ส่วนนายระวางมีหน้าที่รังวัดและออกโฉนดสิ่งที่เป็นที่เรือสวน นายอากกรคงเป็นผู้
ที่มีหน้าที่ประเมินและเรียกเก็บอากรในระยะเริ่มแรก ก่อนที่คำว่า "นายอากกร" จะ

1 "พระไอยการลาชาหลวง," กฎหมายตราสามดวง, 4: 81.
 2 "พระไอยการ เบคเสรจ," กฎหมายตราสามดวง, 3: 110-111.
 3 "พระราชกำหนดเกวมาตรา 45," กฎหมายตราสามดวง, 5: 122-123.

หมายถึง "เจ้าภาษี นายอากร" ในระบบที่รัฐมอบสัมปทานให้ชาวจีนหรือขุนนางเป็นผู้จัดเก็บ

เพื่อเป็นการจูงใจให้ราษฎร หักร้างตางพง กฎหมายระบุว่า ผู้บุกเบิกที่นาใหม่จะได้รับการยกเว้นอากรนา 2 ปี หรือเข้าไปทำนาในที่ดินซึ่งมีต้นไม้ปลูกขึ้น "รวมสองกำขึ้นไปนั้น" ก็ได้รับการยกเว้นอากรนา 2 ปี เช่นกัน หากราษฎรเข้าทำนาในที่นาซึ่งถูกทิ้งร้างไป 3-4 ปี ซึ่งมีผู้ทิ้งร้างไว้ ให้ เว้นอากรนา 1 ปี¹ หากเป็นที่ไร่ที่สวน ผู้ที่เข้าปลูกไม้ผลไว้จะได้รับการยกเว้นอากร 1 ปี² เป็นต้น

สำหรับการทำไร่นานาทำสวนของราษฎร จะต้องมียกเอกสารจากทางรัฐกำกับพื้นที่ที่ทำประโยชน์นั้น เรียกว่า โฉนด ซึ่งสมัยแรกเริ่มระบุชื่อเจ้าของ ที่อยู่ของเจ้าของ ตำบลของที่ดิน วันเดือนปี ที่ก่อสร้าง และเนื้อที่ต่อมาให้เพิ่มบอกเขตของที่ดินด้วย เอกสารเหล่านี้ ได้แก่ ใบเขียนย่น³ ตราจอง และตราแดง

1. ใบเขียนย่น³ ใบเขียนย่นเป็นเอกสารที่ทางราชการออกให้ผู้ที่ต้องการที่ดินไว้เพาะปลูก โดยจะต้องปักไม้เป็นเขตทุกมุมแล้วเชิญกำนันผู้ปกครองท้องถิ่นนั้นพร้อมกับเจ้าของที่ดินข้างเคียงไม่ต่ำกว่า 2 คน มาเป็นพยาน แล้วทำเรื่องราว ขอใบเขียนย่นทำนายอำเภอบนที่ดินที่จำจองนั้น จะต้องเป็นที่ว่างเปล่า รัฐบาลมิได้วางห้ามไว้เพื่อการใด และผู้นั้นจะต้องเป็นผู้ ที่กฎหมายหรือหนังสือสัญญาพระราชไมตรีอนุญาต และผู้นั้นมีความสามารถที่จะใช้ที่ดินนั้นให้เป็นประโยชน์

ผู้ขอใบเขียนย่นต้องเสียค่าธรรมเนียม ไรละ 2 บาท 32 อัฐ และใบเขียนย่นมีอายุ 1 ปี ต่อจากนั้นหากผู้ถือใบเขียนย่นต้องการใช้ที่ดินบริเวณนั้นต่อไป จะต้องไปขอขึ้นใบจองหรือตราแดงอย่างใดอย่างหนึ่ง

2. ตราจอง เป็นใบอนุญาตหรือให้สิทธิในการใช้ที่ดินบริเวณนั้น ๆ ทำนา-พางลอย โดยรัฐจะเก็บอากรนา โดยวิธีนับผลข้างของพื้นที่ที่ไร่ทำนา หากผู้ถือตราจอง

¹ เล่มเดียวกัน, หน้า 122.

² "พระอัยการ เบคเสจร," กฎหมายตราสามดวง, 3: 117

³ คุ สุวิทย์ ไทพยวัฒน์, วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย..

ปล่อยที่ดินนั้นว่างเปล่า 3 ปี ที่ดินก็จะตกกลับมาเป็นของรัฐ ผู้ออกตราจอง คือ ข้าหลวง
เสนา กรมการผู้กำกับ และกำนันท้องที่

3. ตราแดง เป็นใบอนุญาตหรือให้สิทธิในการใช้ที่ดินบริเวณนั้น ทำนาปลูก
โดยรัฐมักจะเก็บอากรนาทุก ๆ ไร่ที่ได้ออกตราแดงไปแล้ว เพราะถือว่าเป็นที่นาดี หาก
เจ้าของปล่อยร้าง ก็ต้องเสียอากรนาเช่นกัน แต่ถ้าทิ้งที่นาติดต่อกันนานกว่า 9 ปี ที่ดินนั้น
ก็จะตกเป็นของรัฐ ผู้ออกโฉนดตราแดง คือ ข้าหลวงแปดนาย

สิทธิในการครอบครองที่ดินนี้ สามารถสืบต่อถึงลูกหลานได้¹ แต่ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับ
กฎเกณฑ์ของการทำนาอย่างทอเนื่อง และจ่ายอากรนาแก่รัฐตามหลักการของรัฐดังกล่าว

เนื่องจากการทำร้างตางพงเป็นงานที่ใช้แรงงานค่อนข้างมาก และ การทำ
นาที่ใช้แรงงานคน แรงงานสัตว์ ปกติ ชาวนามักจะทำนาในจำนวนไร่ที่พอเหมาะต่อกำลัง
ตัวเอง เหมาะต่อการปันส่วนหนึ่งไร่เป็นอากรนา และเงินค่าราชการ ไม่ใช้ผลิตเพื่อการ
ค้า ซึ่งเฉลี่ยแล้ว ชาวนาไทยทำนากันเพียงคนละ 10-15 ไร่² ไร่หนึ่ง ๆ สามีภรรยา
ครอบครัวหนึ่ง ๆ อาจทำได้ถึง 5-6 เกวียน³

2) แรงงาน

ก) แรงงานคน

แรงงานคน ที่ใช้ในการเกษตรในชนบทถือเป็นแรงงาน
สำคัญ และเนื่องจากแรงงานคนในครอบครัวมีจำกัด การใช้ที่ดินทำกินจึงจำกัดตามไป
ด้วย ถึงแม้ไพร่มีที่ดินสูงสุด 25 ไร่ แต่ในความเป็นจริงก็คงทำกินบนที่นา ประมาณ
คนละ 10-15 ไร่ เท่านั้น การทำนาคั้งแต่แรกเริ่มทำร้างตางพงที่ป่าไร่เป็นที่นา การ
ไถนา การหว่านหรือปักดำ จนถึงการเก็บเกี่ยววนควข้าว สีข้าว ทำข้าว ล้วนเป็นแรงงาน

¹ "พระอัยการ เมคเสจร," กฎหมายตราสามดวง, 3: 117 กล่าวว่า "หัว
ป่าแลที่มีเจ้าของสืบสายแลผู้นั้นตาย โฉนดลูกหลาน"

² คู สุวิทย์ ไพบยวัฒน์, วิวัฒนาการเกษตรกรรมในภาคกลางของประเทศไทย, หน้า 86-87.

³ กรมหลวงพิชิตปรีชากร "พจนาน," สันนิษฐานเป็นมต่าง ๆ ภาค 1-6, หน้า

ของบุคคลในครอบครัวทั้งสิ้น แต่แรงงานหลักอยู่กับผู้นำครอบครัว ผู้เป็นภรรยา แรงงาน
เด็กบ้าง เล็กน้อย

อย่างไรก็ตาม บางช่วงบางตอน ก็มีงานบางประเภทที่ก่อให้เกิดแรงงานเกินกว่า
กำลังคนในครอบครัวเพื่อทำให้แล้วเสร็จทันเวลา เช่น การหักร้างตางพง การปักดำ
การเกี่ยวเกี่ยว เป็นต้น จึงจำเป็นต้องอาศัยแรงงานจากภายนอกครอบครัวบ้าง เช่น "วิธี
ลงแขก" แบ่งออกเป็น 2 วิธี คือ¹

1. แขกขอแรง คือ เจ้าของบ้านขอแรงจากเพื่อนบ้านมาทำงานโดยไม่ต้องจ่าย
ค่าตอบแทน เพียงแต่จัดอาหารมาเลี้ยงดู
2. แขกลงแรง คือ การให้เพื่อนบ้านมาช่วยทำงาน โดยจะทดแทนแรงงานให้
เมื่อเพื่อนบ้านนั้นเมื่องาน

การลงแขกดังกล่าว เป็นงานที่สะท้อนให้เห็นความร่วมมือร่วมใจ ความช่วย
เหลือซึ่งกันและกันในชนบท ฉะนั้นชุมชนชาวนาบ้านจึงมีแรงเกาะเกี่ยวชาวบ้านไว้ด้วยกัน
ในช่วงระยะเวลานั้น การจ้างแรงงานคงยังไม่เกิดขึ้น ยกเว้นแต่ ไพร่ ทาส ที่ทำนาใน
ที่นาของเจ้าขุนมูลนาย

มีงานสาธารณะประโยชน์อยู่บางประเภทที่จำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือร่วมใจ
ของชาวบ้าน คือ การสร้างวัด การสร้างสะพาน ศาลาท่าน้ำ การทำทวงเค็ม² การทำ
ทำนบกั้นน้ำ เป็นต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การชลประทานถือเป็นการใช้แรงงานที่สำคัญมาก
อย่างหนึ่งของชาวนาเพราะเกี่ยวข้องกับผลผลิต

ปกติการทำมาอาศัยน้ำ จากน้ำฝน และน้ำท่า ปัญหาที่พบบ่อยก็คือ ฝนตกในปริมาณ
ที่ไม่เพียงพอกับความต้องการของต้นข้าว ซึ่งปกติต้องการน้ำฝนเดือนละประมาณ 15.8
นิ้ว หรือปีละ 100 นิ้ว อุปสรรคที่ทำให้ฝนอาจตกไม่เพียงพอก็คือ เมฆฝนที่มากกับลมมรสุม

¹ เสฐียรโกเศศ, "ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน," การพิจารณาเรื่องประเพณีไทย,
หน้า 331.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 328-329.

ตะวันตกเฉียงใต้มักจะถูกทิวเขาตะนาวศรีขวางกั้น ทำให้เป็นส่วนใหญ่ตกในบริเวณพม่า ปัญหาเรื่องน้ำท่า ก็คือ ปัญหาเรื่องน้ำหลากท่วมไร่นาในอัตราที่เกินกว่าความต้องการของชาวนา ทำให้ชาวเขียวเฉาตายในที่สุด¹

การแก้ปัญหาน้ำค้างกล่าววิธีหนึ่งก็คือ ชาวนาในแถบลุ่มน้ำเจ้าพระยา ทำคลองเล็ก ๆ ทดน้ำ หรือทำนบกั้นน้ำ จากคลองที่รัฐเป็นผู้ดำเนินการ ในแง่นี้ชาวนาได้ยลทางอ้อมเพราะการขุดคลองในสมัยกรุงศรีอยุธยา และกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น มักเน้นประโยชน์ในด้านการคมนาคม การเรียกเก็บภาษีอากรจากราษฎรได้สะดวก การค้าขาย การขนส่งและการทหาร มิใช่เป็นการขุดคลองชลประทานโดยตรง อย่างไรก็ตามคลองลัดที่ขุดในบางกอก นนทบุรี ช่วงเวลาดังกล่าวก็มีประโยชน์ต่อชาวนาในบริเวณนั้นไม่น้อยเช่นกัน บทบาทของการชลประทานมักเป็นของราษฎรร่วมมือกันทำขึ้น เช่น การขุดคลองเล็ก ๆ ทดน้ำเข้านา ลาลูแบร์กล่าวว่า การทำนาคำในแถบหัวเมืองต่าง ๆ สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ชาวนาทำการชลประทานโดยการไขน้ำเข้าสู่ที่นาหรือไม่ก็ยกคันนารอบ ๆ เป็นกระพงเพื่อกักน้ำฝน²

ข) แรงงานสัตว์

แรงงานสัตว์ก็มีบทบาทในกระบวนการผลิตของชาวนาเช่นกัน โดยใช้ควายในการไถนา นวดข้าว กล่าวคือ ในการไถนา ชาวนาจะให้ควายลากคันไถตั้งแต่เช้าถึงประมาณ 4 โมงเช้าเศษ เรียกว่า น่องเพล ก็พักกินข้าว หลังจากปล่อยให้ควายพักกินหญ้ากินฟางสักพักหนึ่ง ก็เริ่มใช้ควายไถนาอีกตั้งแต่ประมาณ 2 โมง ถึง 4 โมงเย็นก็ปลดไถ ปล่อยให้ควายพักผ่อนรอเวลาถัดมาวันหนึ่ง ๆ ควายตัวหนึ่งสามารถไถนาได้

¹ สุวิทย์ ไททวิวัฒน์, วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย...

² ซีมอง เคอ ลาลูแบร์, ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 280.

ราว 5 ชั่วโมงครึ่ง ซึ่งประมาณได้ 1 ไร่ เป็นอย่างสูง¹

สำหรับการใช้ควายในการนวดข้าว ใช้วิธีให้วัวหรือควายผูกรอบเสาเกี่ยค ซึ่งมีพ่อนข้าววางเรียงกันรอบเสา เรียงเป็นหน้ากระดานออกมา แล้วต้อนวัวหรือควายให้วิ่งไปรอบ ๆ เสาเกี่ยค เหยียบย่ำลงไปบนพ่อนข้าว พ่อนข้าวก็จะหล่นลง และเมล็ดข้าวหล่นออกมาจากรวงจากฟาง²

ในช่วงที่เกิดอุทกกรรมน้ำทาล แรงงานควายก็ถูกนำไปใช้ในกระบวนการผลิตเช่นกัน คือใช้โคกระบือเทียมเกวียนลากอ้อยในอัตราค่าจ้างตัวละสลึง ในบางคราวเรือของชาวบ้านไม่สามารถผ่านคลองส่วนที่ตื้นเขินมาก ๆ ก็ใช้แรงควายช่วยลากจูงได้เช่นกัน³

การใช้ควายในกระบวนการผลิตที่สำคัญที่สุดก็คือ ในการไถ ละเห็นชาวบ้านจึงมีความต้องการควายมาก ปรากฏว่ามีการลักควายกันอยู่เสมอ และปัญหาวัวควายตายด้วยโรคระบ่ำก็มีมาก ทำให้ชาวบ้านต้องซื้อควายจากบุคคลนอกหมู่บ้าน เช่นจาก "นายอ้อย" หรือ "นายร้อย" ผู้ควบคุมวัวควายจากเมืองแถบอีสานมาขายในบริเวณลุ่มน้ำเจ้าพระยา ซึ่งก็เป็นอีกทางหนึ่งที่หมู่บ้านอาจมีการติดต่อกับชาวพื้นเมืองต่างถิ่นได้

3) พุน

ในกระบวนการผลิตแบบพอเพียงชีพของชาวนา พุนที่ใช้ในกระบวนการผลิตในรูปแบบของตัวเงินมีน้อยมาก และบางครั้งก็ไม่จำเป็นต้องใช้เงินตรา เพราะสามารถแลกเปลี่ยนสินค้าต่อสินค้าได้ ไม่ว่าจะเป็นการสร้างบ้าน ยุงฉาง การอุปโภคบริโภค ก็ล้วนแต่หาจากทรัพยากรที่มีในหมู่บ้าน เสื้อผ้าที่สวมใส่ก็ทอเอง พืชผักผักปลาก็สามารถหาได้ในละแวกใกล้เคียง เป็นต้น เครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ เช่น โถ คราด ครก เคียว สากตำข้าว

¹ ภู สุวิทย์ ไพบยวัฒน์, วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย..
หน้า 109-110.

² เสฐียรโกเศศ, "ชีวิตของชาวนา," ประเพณีเบ็ดเตล็ด, หน้า 178.

³ ภู สุวิทย์ ไพบยวัฒน์, วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย..
หน้า 110.

ก็ทำเองใช้เองในหมู่บ้าน¹

พันธุ์ข้าวปลูก ถือเป็นพันธุ์อย่างหนึ่งของชาวนาพันธุ์ข้าวนาหว่านหรือนาเมือง เป็นพันธุ์ข้าวคนละอย่างกับนาคำหรือนาสวน พันธุ์ข้าวนาหว่านจะต้องสามารถเจริญเติบโตเร็ว เพื่อเป็นน้ำได้ ส่วนพันธุ์ข้าวนาคำไม่จำเป็น นอกจากนี้พันธุ์ข้าวทั้งสองชนิด ยังแบ่งออกเป็น 3 ประเภทตามอายุของการเจริญเติบโต คือข้าวเบาที่มีอายุจากวันปลูกถึงเก็บเกี่ยวราว $3\frac{1}{2}$ เดือน ข้าวกลาง มีอายุประมาณ $4-4\frac{1}{2}$ เดือน และข้าวหนักประมาณ 5-6 เดือน ในการปลูกข้าวชาวนามักปลูกข้าวทั้ง 3 ประเภทในที่เดียวกัน เพื่อว่าเวลาข้าวสุกไม่พร้อมกัน สามารถทยอยเก็บเกี่ยวได้ทัน ในส่วนของพันธุ์ข้าวปลูกนี้ ชาวนาเก็บพันธุ์ข้าวปลูกไว้ตั้งแต่ฤดูเกี่ยวข้าวในแต่ละปี จะมีปัญหาที่เมื่อปีนั้น ๆ ไร่นาเสียหาย ก็จะต้องไปขอซื้อจากหมู่บ้านอื่น ๆ² สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ชาวนาตามหัวเมืองต่าง ๆ รัฐบาลปลูกข้าวโดยวิธีนาคำแล้ว ไม่ปรากฏหลักฐานว่า ไทยได้พันธุ์ข้าวนาคำจากไหน ลาลูแบร์ กล่าวแต่เพียงว่า ในสมัยโบราณชาวจีนเป็นผู้ได้มาสอนให้ชาวสยามรู้จักทำไร่นาน้ำ³ ซึ่งจะจริงเท็จประการใดยังไม่มีหลักฐานทดสอบได้ อย่างไรก็ตามเกี่ยวกับพันธุ์ข้าวนาคำนี้ ไทยอาจจะรับมาจากจีนก็ได้ เพราะไทยมีการติดต่อค้าขายกับจีนตลอดเวลา และสมัยกรุงศรีอยุธยาตอนปลาย ไทยก็ส่งข้าวไปขายที่จีนเป็นจำนวนมาก จึงอาจรับเอาพันธุ์ข้าวใหม่ ๆ จากจีนมาแพร่ขยายในราชอาณาจักร

4) เครื่องมือเครื่องใช้ในการผลิต

ลาลูแบร์กล่าวว่า ชาวสยามใช้โค กระบือเทียมคันไถ ทำข้าวด้วยครกไม้

¹ ภู สุวิทย์ ไพบยวัฒน์, วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย..., หน้า 94-96.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 100-102.

³ หมอง เกอ ลาลูแบร์, ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 85.

กระเบื้องหรือซัดในเครื่องตีมือทำด้วยไม้¹

โถ โดยทั่วไปโถทำด้วยไม้ มีลักษณะคือ เป็นไม้โค้ง ๆ สูงเสมอเอวท่อนหนึ่ง เรียกว่า คันยาม ตอนปลายที่คันโถสำหรับมือจับ เรียกว่า หางยาม กับมีไม้อีกท่อนหนึ่ง เจาะติดกับคันยามตอนล่าง โคงไปข้างหน้าติดต่อกับแอกน้อย ซึ่งมีเชือกผูกข้ามไว้สองเส้น ถัดออกไปถึงหัวหรือควาย ซึ่งลากโถ ไม้โค้งอันนี้ คือคันโถ และเชือกที่ข้ามติดกับแอกน้อย เรียกว่า เชือกเคล่า ส่วนล่างของโถ เห็นผลรูปอยู่หน้าและในดิน เวลาไถก็ดินดันขึ้นมาเป็นก้อน ๆ ในตอนหน้าเป็นไม้นอกท่อนหน้ายาวราวสองท่อน ตอนหน้าปากเพื่อขึ้นอย่างเกือกเรียกว่า หัวหมู ตอนบนเป็นแผ่นเพื่อยันลาดสูงขึ้นไปสำหรับเบิกพลิกดิน เรียกว่า ใบหัวหมู ปลายหัวหมูมีเหล็กรูปสามเหลี่ยมโตกว่าฝ่ามือเล็กน้อยสวมให้เพลไปข้างหน้า สำหรับแทงมุกดินให้แตกแยกและตะลิกขึ้นมาได้สะดวก เรียกว่า ผาลโถนา หรือ บางท้องถิ่นเรียกว่าปะชาง เครื่องโถรวมทั้งเครื่องคราดเป็นของที่ชาวนาทำใช้เอง ยกเว้นเหล็กผาลอาจต้องซื้อ²

โถแบ่งเป็น 2 ประเภท โถเคี้ยวและโถคู่ โถเคี้ยวหรือโถขาเคี้ยว ทำด้วยไม้เล็ก ๆ และเบาสำหรับพื้นที่เป็นทราย หรือดินหยุ ส่วนอีกชนิดหนึ่งคือโถคู่ หรือโถสองขา ทำด้วยไม้แกนหนา ไขกับนาดินเหนียว ถ้าเต็มรั้วมักใช้ 2 ตัว แต่ถ้าเป็นควายมักใช้ตัวเดียว³

คราด คือเครื่องสางเอาต้นหญ้าให้หลุดจากดิน มีลักษณะเป็นไม้ซี่เป็นแถวเรียกว่าลูกคราด และไขควายเทียมลากไปในนา การไถคราดก็คือการไถให้ดินซี่ไถปนเป็น

¹ ธีมอง เกอ ลาดูแวร์, ราชอาณาจักรสยาม, หน้า 78-79.

² เสฐียรโกเศศ, "ชีวิตของชาวนา," ประเพณีเบ็ดเตล็ด, หน้า 134-135.

³ กรมหลวงพิชิตปรีชากร, "พ่านา" ลัทธิกรรมนิยมต่าง ๆ ภาค 1-6, หน้า

โคลนเจนนํายต่อการปักดำ¹

เกี่ยว เกี่ยวเป็นเครื่องมือเกี่ยวข้าว โดยทั่วไปทำด้วยเหล็กที่ถูกตีให้มีลักษณะโค้งคล้ายเสี้ยวพระจันทร์ข้างแรม เกี่ยวบางอย่างจะมีค้ำติดทำด้วยไม้ แต่บางอย่างก็ทำเป็นเหล็กทั้งค้ำ²

ครกและกระเดื่องหรือสากตำข้าว

ครกทำด้วยไม้ เป็นเครื่องมือสีข้าว ทำด้วยไม้ท่อนใหญ่สูงสอกลง ๆ ซุกเป็นรูปกรวย สีกกลงไปราวสอกลงหนึ่ง ส่วนกระเดื่องหรือสากตำข้าวก็ทำด้วยไม้ มีรูปร่างคล้ายไม้ตีพริกสองอันเอาค้ำชนกัน ยาวประมาณ 1 วา มีที่จับครกก็อยู่ตรงกลาง เวลาสีข้าวเมล็ดข้าวจะเสียดสีกัน ทำให้แกลบหรือรำที่หุ้มเมล็ดข้าวหลุดออกมา สมัยต่อมามีการพัฒนาครกไม้ เป็นครกหินฝั่งดินและโซ่หินสีข้าว³

นอกจากครกและกระเดื่องสำหรับสีข้าว ยังมีเครื่องมือสีข้าวอีกประเภทหนึ่ง ไร่สีข้าวครึ่งละน้อย ๆ ทำนองข้าวสารกรอกหม้อ มีลักษณะคือ ภายนอกทำด้วยไม้ไผ่จักสาน แบ่งเป็น 2 ส่วน ส่วนบนและส่วนล่าง ภายในทั้งส่วนบนและส่วนล่างใส่ดินกระทุ้งจนแน่น แล้วใช้ไม้แข็งจักเป็นซี่ ๆ ทอไว้ภายในดิน ด้านที่จะประกบกันทั้งส่วนบนและส่วนล่างให้เหลือปริมาตร ๆ ซี่ไม้แข็งชนิดนี้เรียกว่า พันสี เมื่อบรรจุข้าวเปลือกไว้ส่วนบนของสีกโยกมือให้ส่วนบนของสีหมุน ในขณะที่สีหมุนเมล็ดจะไหลลงแทรกพันสีให้พันสีขบข้าวเปลือก แล้วข้าวที่ถูกขบ เปลือกก็จะไหลออกมาตามพันสี เรียกว่า "ข้าวกลอง"⁴

เครื่องมือทำการผลิตส่วนใหญ่ทำด้วยไม้ และทำเองในหมู่บ้าน ยกเว้น

¹ เสฐียรโกเศศ, "ชีวิตของชาวนา," ประเพณีเบ็ดเตล็ด, หน้า 151

² ภู สุวิทย์ ไทพยวัฒน์, วิวัฒนาการเศรษฐกิจชนบทในภาคกลางของประเทศไทย..., หน้า 105.

³ ภู เรื่องเกี่ยวกัน, หน้า 106-108.

⁴ สงวน อ้นคง, สิ่งแรกในเมืองไทย (พระนคร: รุ่งเรืองธรรม, 2502), หน้า 314.

เครื่องมือเหล็กบางอย่างที่หาวัสดุไม่ได้ ต้องซื้อจากบุคคลภายนอก¹

นอกจากนี้ก็มีโซ่หามชนพื้นขาว หากขวานารวยก็มีโซ่เดือนหรือเกวียน มีเครื่องจักรสานอื่น ๆ คือ กระจับปี่สำหรับทวงข้าว มี 2 ขนาด คือกระจับปี่ลูกสี่ทวงข้าวเปลือกเมื่อทำเป็นข้าวสารได้ 1 ถึง กระจับปี่หน้าทวงข้าวเปลือกเมื่อทำเป็นข้าวสารได้ $1\frac{1}{2}$ ถึง กระจับปี่หาม โซ่ใส่ข้าวเปลือกหรือสิ่งของหาม กระจับเชอ กระจับเขย กระจับทอย กระจับทอ (สำหรับใส่เสื่อผ้า) กระจับโล่ กระจับคัง เป็นต้น เครื่องจักรสานเหล่านี้ชาวนาทำเองโดยใช้เวลาวางจากการทำนา²

เครื่องมือเครื่องใช้ในการผลิตดังกล่าว เป็นเครื่องมือเครื่องใช้ที่โซ่มาแต่โบราณ นับเป็นเวลายาวพันปีมาแล้ว การไม่พัฒนาของเครื่องมือเครื่องใช้ดังกล่าว ทำให้ไม่สามารถเพิ่มผลผลิตได้มากขึ้น เหตุผลก็คือ

เป็นควมร่ำรวยรชานาของเรายังไม่ถึงกำลังที่จะตั้งกองสำหรับดูแลตรวจตราการที่จะทำให้การนาดีขึ้นได้โดยลุ่มพันทั้งนี้ไม่มีความรู้แลตัวอย่างอื่นใดที่จะชักนำให้เห็นว่าจะมีของที่ดีกว่าโซ่ใดโซ่หนึ่งเห็นอย่างทะยานขยายกันทางโคจรทางใด เคยเห็นแต่ของเก่าที่เคยใช้ ๆ อยู่ทั่ว ๆ กันก็ตกตงใจเสียว่าสิ่งที่จะมีใ้ได้อยู่แต่เพียงเท่านั้น แมหากจะมีคนที่พูดคนคิดไป ถูว่าเป็นคนตามธรรมดา ก็ไม่สามารถจะพาคนพันรอบไปทกลองโค หรือคนที่กล่า ๆ ลองข่วงพลาดไปสักทีก็ฉิบหายเขตกันขึ้นก็ตกกัน การดีเสียดังนี้ การจึงยังคงเป็นดังแต่ก่อน ๆ มา³

¹ เสฐียรโกเศศ, "ชีวิตของชาวนา," ประเพณีเบ็ดเตล็ด, หน้า 135.

² เรื่อกเดียวกัน, หน้า 188-190.

³ กรมหลวงพิชิตปรีชากร, "ทำนา," ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ ภาคที่ 1-6,